॥ श्रीनवनीतप्रियो जयति ॥

महानुभावश्रीहरिरायचरणानां श्रीवल्लभानाञ्च टिप्पणीभ्यां समलङ्कृता, श्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितप्रकाशेन विशदीकृता, श्री[illegible]प्रभुचरणनिर्मिता

॥ श्री[illegible]त्रासुरचतुःश्लोकीवि[illegible]तिः ॥

गोस्वामिकुलावतंसगोस्वामिश्रीजीवनाचार्यात्मजविद्यानुरागिगोस्वामिश्रीमद्रणछोडलालचरणानां निखिलप्रबन्धेन प्रादुर्भूता

शास्त्री चिमनलाल हरिशङ्कर. "साहित्यभूषण" "शुद्धाद्वैतरत्न"

शास्त्री हरिकृष्ण वीरजीभाई. "शुद्धाद्वैतविशारद"

इत्येताभ्यां संशोध्य

श्रीजीवनाचार्यपुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालयात्

प्रकाशिता गुर्जरगिरानूदिता च

संवत् १९७८, सन् १९२२

मूल्यम् ०-१०-० दशाणकाः

आचार्यवर्य गोस्वामी श्री ६ श्रीजीवनेशाचार्यजीमहाराज.

प्राकट्य–सं. १९१६.
मार्गशीर्ष शुक्ल १३.

लीलाप्रवेश. सं. १९७६.
श्रावण कृष्ण ९.

પ્રસ્તાવના

શ્રીમદાચાર્યચરણે ષોડશગ્રન્થ—ચતુઃશ્લોકીથી પુરુષાર્થચતુષ્ટયનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. પ્રમાણમૂર્ધન્ય શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની દશવિધ લીલાનું નિરૂપણ કરતાં ષષ્ઠસ્કન્ધ પોષણલીલાનું ગાન કરે છે, આ પુષ્ટિનિરૂપક ષષ્ઠસ્કંધ ઉપર સ્વકૃત વિવરણ નહિ હોવાથી આ ચતુઃશ્લોકી ઉપર આચાર્યચરણોએ સ્વવિવૃતિ કરી ષષ્ઠસ્કંધના સારરૂપ પોષણલીલાનું અને પુરુષાર્થચતુષ્ટયનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. આ ચતુઃશ્લોકીના ચાર શ્લોકો પૈકી પ્રથમ ત્રણ ઉપર શ્રીપ્રભુચરણનું વિવરણ છે, અને ચતુર્થ શ્લોક ઉપર શ્રીઆચાર્યચરણનું વિવરણ છે પરંતુ ચારે શ્લોકનું વિવરણ શ્રીપ્રભુચરણે સ્વનામથી જ પ્રકટ કર્યું છે.

સામ્પ્રદાયિકગ્રન્થોદ્ધારણપ્રયત્નાત્મા શ્રીરણછોડલાલજી મહારાજે પોરબંદરમાં નિજપિતૃચરણસરણ્યનુસાર વૈષ્ણવોને સાંજરે નિયમિત રીતે આ વૃત્રચતુઃશ્લોકી ટીકાસહિત ઉપદેશી. તેના શ્રવણથી ઉત્સુક વૈષ્ણવોએ મુદ્રણ કરાવાની વિનંતિ કરતાં આપે તેને યાવત્પ્રાપ્ય ટીકા સહિત મુદ્રણ કરવાની આજ્ઞા કરી. અને તે "શ્રી જીવનાચાર્ય પુષ્ટિસિદ્ધાંત-કાર્યાલય" તરફથી અમે છપાવી પ્રકટ કરીએ છીએ. આ વિવરણ ગ્રન્થ ઉપર શ્રીહરિરાયજી, શ્રીવલ્લભજી, શ્રીપુરુષોત્તમજી, આ ત્રણ આચાર્યોની ટીકા ઉપલબ્ધ છે. આ ત્રણમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકા પુષ્ટિભકિતસુધામાં પ્રકટી છે. અને તેનો અનુવાદ પણ શ્રીછગનલાલ શાસ્ત્રીજીએ પ્રકટ કર્યાનું સંભળાય છે. પરન્તુ શ્રીહરિરાયજી અને શ્રીવલ્લભજીની ટીકા મુદ્રિત થઇ નથી. શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકાનો અનુવાદ તો જાણે યથાકથંચિત્ કોઇને પ્રાપ્ય છે, તેથી અત્રે શ્રીહરિરાયજીની ટીકાનો અનુવાદ મુકયો છે. મુદ્રણની શુદ્ધતા અને ભાષાન્તરની સરલતા માટે અમારાથી બનતો પ્રયત્ન અને પુરતું ધ્યાન આપ્યું છે છતાં જીવગતદોષથી અથવા પ્રેસના અનવધાનથી અશુદ્ધિ દૃષ્ટિપથમાં આવે તો તેની ક્ષમા પ્રાર્થીએ છીએ. શુદ્ધમુદ્રણ માટે નીચે પ્રમાણે ટીકાઓની પ્રતિઓ મેળવી હતી. અને તે ટીકાની પ્રતો અર્પનારનો પરમ ઉપકાર સર્વથા સર્વદા અવિસ્મરણીય છે અને તેવી જ રીતે "શ્રીજીવનાચાર્યપુષ્ટિસિદ્ધાન્તકાર્યાલય" તરફથી ઉત્તરોત્તર પ્રકટ થતાં પુસ્તકો માટે પુસ્તક પ્રદાનથી સાહાય્ય કરી ઉપકૃત કરશે. એવી આશા રાખીએ છીએ.

ભાષાન્તરની સરલતા માટે કૃષ્ણદાસ અને વલ્લભદાસનો સંવાદ યોજ્યો છે. જેમાં પ્રશ્નકર્ત્તા કૃષ્ણદાસ છે અને સિદ્ધાન્ત કહેનાર વલ્લભદાસ છે.

નીચે પ્રમાણે પ્રતિઓથી આ પુસ્તકની શુદ્ધિ કરી છે.

(૧) ચતુઃશ્લોકી ઉપર શ્રીગુસાંઇજીની ટીકાઃ—

(૨) આ ટીકાની બે પ્રતિઓ શ્રીજીવનાચાર્યજીના સરસ્વતી ભંડારમાંથી ઉપલબ્ધ થઈ હતી.

(૨) બૃહન્મંદિરાધીશ્વર શ્રીગોકુલનાથચરણોએ પણ આ ટીકાની બે પ્રતિનું દાન કર્યું હતું.
(૧) મોહમયીસ્થ શ્રીલાલબાવાના મંદિરના મહારાજશ્રી શ્રીરણછોડલાલજીના સંગ્રહમાંથી આ ટીકાની એક પ્રતિ મળી હતી.
(૧) પુષ્ટિભક્તિસુધામાં પ્રકટ થયેલી ટીકાનો પણ એક પ્રતિ તરીકે ઉપયોગ કર્યો હતો.

(૨) શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશઃ—

(૧) નિત્યલીલાસ્થ ગોસ્વામી શ્રીજીવનાચાર્યશ્રીના સંગ્રહમાંથી એક પ્રતિ ઉપલબ્ધ થઈ હતી.
(૨) પુષ્ટિભક્તિસુધામાં પ્રકટ થયેલ બીજી પ્રતિ તરીકે હતી.

(૩) શ્રીહરિરાયજીની ટિપ્પણીઃ—

(૧) એક પ્રતિ ગોસ્વામી શ્રીજીવનાચાર્યશ્રીના સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થઈ હતી.
(૨) બીજી ગોસ્વામી શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજશ્રીએ સ્વસંગ્રહમાંથી આપી હતી.
(૩) ગોસ્વામી શ્રીરણછોડલાલજી મહારાજશ્રીના સંગ્રહમાંની હતી.

(૪) શ્રીવલ્લભજીની ટિપ્પણીઃ—

(૧) ગોસ્વામિ શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજશ્રીના સંગ્રહમાંથી.
(૨) મોહમયીસ્થ શ્રીદાઉજી મંદિરવાલા શ્રીદ્વારકેશલાલમહારાજશ્રીના સંગ્રહમાંથી.

આ પ્રમાણે શ્રીગુસાંઇજીની ટીકા છ પ્રતિઓથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ બે પ્રતિઓથી શ્રીહરિરાયજીની ટિપ્પણી ત્રણ પ્રતિઓથી શ્રીવલ્લભજીની ટિપ્પણી બે પ્રતિઓથી શુદ્ધ કરી છે.

શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ પાસે જ્યારે અમો પુસ્તકો લેવા માટે ગયા ત્યારે "શ્રીજીવનલાલજી મહારાજ સાથે તો અમારે પરસ્પર પુસ્તકપ્રદાનનો વ્યવહાર જ છે." આવા ઉત્તમ વ્યવહારનું સ્મરણ કરાવી સહર્ષ જે ગ્રંથમુદ્રણમાં ગ્રંથપ્રદાનથી સહાય આપવાનું આપે સ્વીકાર્યું એ આપનો વિદ્યાનુરાગ અમને ઉપકાર મનાવે છે.

ભગવદ્ધર્મપરાયણ મગનલાલ શાસ્ત્રીજીએ તેમજ શુદ્ધાદ્વૈતભૂષણ પંડિત શ્રીરમાનાથ શાસ્ત્રીજી તથા પંડિત શ્રીબબુનંદઝાએ પણ અમોને સમયોચિત સૂચના કરી ઉપકૃત કર્યા છે.

આ સ્વલ્પ પ્રયાસ અમો શ્રીજીનેશાચાર્યના ચરણકમલમાં સવિનય અર્પીએ છીએ.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર
સાહિત્યભૂષણ શુદ્ધાદ્વૈતરત્ન.

શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણ વિરજીભાઈ
શુદ્ધાદ્વૈતવિશારદ.

ગુર્જરાનુવાદમાં વિષયાનુક્રમણિકા.

॥ श्रीनवनीतप्रियो जयति ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

महानुभावश्रीहरिरायचरणानां श्रीवल्लभानाञ्च टिप्पणीभ्यां समलङ्कृता, श्रीपुरुषोत्तम-चरणविरचितप्रकाशेन विशदीकृता, श्रीमद्विट्ठलेशप्रभुचरणनिर्मिता

॥ श्रीवृत्रासुरचतुःश्लोकीविवृतिः ॥

ननु पुरुषार्थाश्चत्वारस्तत्र त्रिवर्गविघातं भगवानेव करोति मोक्षस्तु भक्तानामेव नापेक्षित इति भक्तिमार्गे न कोपि पुरुषार्थः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य भक्तिमार्गीयं तच्चतुष्टयं भिन्नमेवेत्याह—चतुर्भिः,

पूर्वमिन्द्रं प्रति प्राह ततो भक्त्याग्रतो हरिम् ।
दृष्ट्वा तत् प्रार्थयामास पुष्टिर्दृष्टफला यतः ॥ १ ॥
आद्ये तु पुष्टिमार्गीयो धर्मः स्मरणकीर्तने ।
सेवा चेति त्रयं तेन प्रार्थितः स निरूप्यते ॥ २ ॥
आत्मनश्चाधिकारित्वमुक्तमं दीनभावतः ।
प्रार्थनीयतया तस्य साधनं च कृपोच्यते ॥ ३ ॥

धर्मं प्रार्थयन् प्रथममधिकारित्वं स्वस्य निरूपयति, अहमिति,

अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः ।
मनः स्मरेतासुपतेर्गुणानां गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥ १ ॥

हे हरे, अहं तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भविष्यामीत्यर्थः । ननु सर्वस्यापि दुःखात्यन्ताभावोपेक्षितः स च मोक्षं विना न भवतीति किं दास्येनेत्यत आह—हरे इति, अत्रायं भावः, दास्ये हि त्वमेव दासानां त्रिविधमपि दुःखमपनयसि, मोक्षे तु ज्ञानं, तच्च तव धर्मस्तेन धर्मापेक्षया धर्म्याश्रयणमेव युक्तं, किञ्च मोक्षे दुःखनिवृत्ता-वपि प्रभुकृपया मम दुःखं गतमतोहं सुखेन वर्त इति भावस्तु दुर्लभ एव, भेदाभावात्,

दास्ये तु न तथेत्याशयेनास्मच्छब्दे॰ भेदमुपपादयति–अहमिति। ननु दास्यं कथं सेत्स्यतीत्यत आह–तवेति त्वदीयोहमित्यर्थः तेनावयोः सेव्यसेवकभावः सहज इति सूचितम्, अन्यथा त्रिवर्गविघा॰ [illegible]पि सति कथं कुर्याः, ततो मोक्षे चानधिकार उक्तः, एवं चेत् कथं दास्यं न करोषीत्यत आह–भवितेति, जीवस्य त्वदीयत्वेपि देहस्यासुरत्वेनायोग्यत्वाद्देहान्तरे दासो भविष्यामीत्यर्थः, अतस्त्वदनुग्रहेणैव तथा भवितेत्यत्र विश्वासमाह–अस्मीति। साक्षात्प्रभुदास्ये हि स्वस्य दीनभावो गच्छतीति परम्परादासत्वमुक्तं, यद्वा, प्रभुदास्ये हि स्वस्य सर्वोत्तमत्वाभिमानेन भक्तान्तरे अपराधसम्भवात् प्रभुदास्यादपि भ्रंशो भवेत्तच्चानुभूतं चित्रकेतुदशायाम्, अतः परम्परादासत्वेन दैन्यमेवोचितमिति भावः।

अथवा तवेत्यादिपदसमुदायेन मोक्षादिक्रमेण वक्ष्यमाणपुरुषार्थचतुष्टयेप्यधिकाररूपं चतुर्विधं दास्यमुच्यते, तत्र पुष्टिमार्गे मोक्षो हि भजनानन्दानुभवः, स च देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणयुक्तानामेव, '(१)अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इत्यत्र श्रुतिप्रतिपादितः, तत्र चाधिकाररूपं प्रभुदास्यं '(२)भवाम दास्यः' '(३)पुरुषभूषण देहि दास्य'मिति श्रुतिवाक्यादतस्तवेति पदान्मोक्षाधिकाररूपं प्रभुदास्यमुक्तमतस्तवेत्यसमासः, अन्यथा त्वत्पादेति वदेत्, तत्र पादावेवैकं मूलं येषां ते तथा, अर्थाद्व्रजस्थितभक्ता एव, '(४)तेऽङ्घ्रिमूलं प्राप्ता' इति तेषावोक्तेः, तेन कामाधिकाररूपं तद्दासत्वमुक्तमन्यथा कामासिद्धेः, अत एवोक्तमाचार्यचरणैः '(५)तद्द्वारा पुरुषाणां च भविष्यति न चान्यथे'ति। अनुपदेन तद्दासदासत्वमर्थाधिकाररूपमुक्तम्, ततस्तव दासत्वं धर्माधिकाररूपमुक्तम्।

ननु सत्सङ्गाभावेप्येवम्भावस्तव कथं जात इत्यत आह–भूय इति, पूर्वमहं चित्रकेतुर्दास एव स्थितोऽतः पुनरपि तथा वितेति भावः। एवं स्वस्याधिकारचतुष्टयं प्रतिपाद्य तरतमभावादादौ धर्मं प्रार्थयते मनः स्मरेतेति। असुपतेरिति गुणानामिति च कर्मणि षष्ठी, तथा च मनः असुपतिं स्मरेत चिन्तयेत्, स्मरणस्यात्मसुखैकसाधनत्वादात्मनेपदम्। वाक् तस्यैव गुणान् गृणीत कीर्तयेत्, कीर्तनस्यापि मुख्यः स्वार्थ एव परार्थस्त्वानुषङ्गिक इत्यात्मनेपदम्। कायस्तस्यैव कर्म सेवां करोतु, सेवा तु यथा प्रभोः सुखं भवति तथा क्रियते, न तु तत्राणुमात्रमपि स्वार्थपरत्वमतः परस्मैपदम्। स्मरणकीर्तनयोः श्रवणाधीनत्वेनान्यकथनसापेक्षत्वाद्विधिरुक्तः। सेवायां स्नेह एव नियामकः, स च प्रभुकृपैकसाध्य इति तत्राशीर्निरूपिता ॥ १ ॥

---

(१) भा० १०, २१, ७. (२) भा० १०, २९, ३९. (३) भा० १०, २९, ३८. (४) भा. १०, २९, ३८. (५) भा. सु. १०, २६, १.

एवं मनोवाक्कायभेदेन त्रिविधमपि धर्मं सम्प्रार्थ्यार्थं निरूपयति—न नाकपृष्ठमिति।

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम्।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहय्य काङ्क्षे ॥२॥

लौकिको वैदिकश्चार्थस्त्रिविधः प्राकृतैर्गुणैः।
क्रमेण ते भगवतो गुणैः षड्भिर्निराकृताः ॥ १ ॥
स्वर्गभूमिरसैश्वर्यं सात्त्विकादि तु लौकिकम्।
मोक्षश्च पारमेष्ठ्यं च सिद्धयश्चेति वैदिकम् ॥ २ ॥
प्रवृत्तिधर्मसाध्यत्वात्सामान्यं तत्तु लौकिकम्।
निवृत्तिधर्मसाध्यत्वाद्विशेषाद्वैदिकं परम् ॥ ३ ॥
प्रत्येकमेव ते चार्था न तु सम्भूय कुत्रचित्।
भगवत्यखिलात्मत्वाद्भवन्त्येव तथा हि ते ॥ ४ ॥
अतोऽर्थो भगवानेव पुष्टिमार्गेऽङ्गमन्यतः।
सर्वतो नैरपेक्ष्यं च तथात्र विनिरूप्यते ॥ ५ ॥

आदौ लौकिकसात्त्विकमर्थं निराकरोति—**न नाकपृष्ठमिति**, नाकः स्वर्गस्तस्य पृष्ठं राजासनम्, इन्द्रासनमितियावत्, तच्च नश्यति कालान्तरे, अतस्त्वय्यखण्डितैश्वर्यस्य विद्यमानत्वात्तन्न काङ्क्षे नेच्छामीत्यर्थः। वैदिकराजसमर्थं निराकरोति—**न पारमेष्ठ्यमिति**, परमेष्ठी ब्रह्मा, रजोवतारत्वात्तत्स्थानं राजसम्, तत्र च '**ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते**' इति वाक्यात्पारतन्त्र्येण फलसिद्ध्या स्ववीर्यहानिरेव, त्वयि चाखण्डितवीर्यस्य विद्यमानत्वात्तदपि न काङ्क्षे। लौकिकराजसमर्थं निराकारोति—**न सार्वभौममिति**, सर्वभूमेरीश्वरत्वे हि सर्वत्र लोके यशो भवति, तच्च दानादिसापेक्षत्वादौपाधिकं सावधिकं च '**तेद्वायसं तीर्थ**'मिति वचनात्स्वरूपतोपि दुष्टं '**राज्यान्ते नरकं ध्रुव**'मिति वचनादवसानतोपि तथा, त्वयि चानवद्ययशसो विद्यमानत्वात्तदपि न काङ्क्षे। लौकिकतामसमर्थं निराकरोति-**न रसाधिपत्यमिति**, रसेत्युपलक्षणं तेनाधोलोकाः सर्वे निरूपिताः, तत्र च भूम्यपेक्षया सुखभोगोधिकः स च श्रिया भवति, सा च त्वया बलेरपहृता दत्ता च, त्वयि चानपायिन्याः श्रियो नित्यं विद्यमानत्वात्तदपि न काङ्क्षे। वैदिकतामसमर्थं निराकरोति—**न योगसिद्धीरिति**, अपक्वयोगिनो हि सिद्धिबलेनापेक्षितविषयान् संसृज्य भोगं कुर्वन्ति तेन योगादपि भ्रष्टा भवन्तीति तेषां ज्ञानं भ्रान्तमेव, त्वयि च नित्याखण्डितज्ञानस्य विद्यमानत्वा-

(१) भा. स्कं. १-५-१०।

त्ता अपि न काङ्क्षे । वैदिकसात्त्विकमर्थं निराकरोति–अपुनर्भवं वेति, '[1]सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञान'मितिवचनाज्ज्ञानस्य सात्त्विकत्वेन तत्साध्यमोक्षस्यापि तथात्वमुच्यते, स च गणितानन्दत्वेन त्वदानन्दांश एव न तु त्वम्, तत्रापि सेव्यसेवकभावेन नान्योन्यं सापेक्षता भेदाभावादतस्तस्यार्थत्वाभावायापुनर्भवपदम्, जन्माभावातिरिक्तविशेषाभावात्, त्वं तु पूर्णानन्दो भक्तसापेक्षश्चेति '[2]मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी'ति वाक्यादतो भक्तातिरिक्तरागाभावेन त्वय्यखण्डितवैराग्यस्य विद्यमानत्वात्तमपि न काङ्क्षे। मर्यादायां मोक्षस्तुरीयपुरुषार्थः स च पुष्टौ हेयत्वेनार्थमध्ये गणित इत्यनादरद्योतनार्थं वेत्युक्तम्, यत्र मोक्षस्याप्यनादरस्तत्रान्येषां किं वाच्यमिति च। तर्हि कोऽर्थस्तवापेक्षित इत्यत आह–समञ्जसेति, हे समञ्जस पूर्णत्वात्सकलार्थरूप, अतस्त्वा त्वां विरहय्य पृथक्कृत्योक्तार्थानहं न काङ्क्षे, किन्तु त्वामेव सर्वार्थरूपत्वादर्थत्वेन काङ्क्षे निरन्तरमिच्छामीत्यर्थः। यद्वा उक्तार्थान्पृथक्कृत्य त्वामेव चार्थत्वेन काङ्क्षे ॥ २ ॥

एवमर्थं निरूप्य कामं निरूपयति–अजातपक्षाइवेति।

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।
प्रियं प्रियेव व्युषितं* विषण्णा मनोरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥ ३ ॥

पुष्टिमार्गे हरे रूपदिदृक्षा मनसोऽस्य हि ।
कामो निरूप्यते तत्र दृष्टान्तत्रितयं यथा ॥ १ ॥
द्वितयं लौकिकं प्रोक्तमेकं शास्त्रीयमुत्तमम् ।
लौकिकस्त्रिगुणीभूय दृष्टान्तः स्यादलौकिके ॥ २ ॥
अन्यथैकतरेणापि सिद्धेऽर्थे त्रितयेन किम् ।
क्षुद्रूपो लौकिकः कामो रसरीत्या तु शास्त्रतः ॥ ३ ॥
प्रभोस्तु रसरूपत्वात्स्वस्यैकत्वेन चोत्तमः ।
अयमेव हि दृष्टान्तस्तेनान्ते चैकतोदिता ॥ ४ ॥

हे अरविन्द ? मनुस्त्वां दिदृक्षत इति सम्बन्धः । नेत्रयोरम्बुजत्वेन तद्दिदृक्षया मनसो मधुपत्वं बोधितम् तथा चारविन्दे विकसिते मधुपस्य कामः सिद्ध्यति नान्यथेति तथा दृष्टिं मयि संपादयेति प्रार्थितम्, दिदृक्षाहेतुभूतं स्वरूपसौन्दर्यं च संबोधनेन ध्वनितम् । मनसः स्वतन्त्रत्वायास्मच्छब्दप्रयोगाभावः। किञ्च, दिदृक्षा दृशो धर्मः, स च मनसो निरूप्यते, तेन सर्वेन्द्रियाणामपि मनःसंनिकर्षात्पूर्णः कामो निरूपितः, अन्यथा भजनानन्दानुभवो न स्यात्

(१) गीता अ. १४, १७। (२) भा. ९-५-६८। * अध्युषितमित्यपि पाठः।

तस्य सर्वेन्द्रियैकवेद्यत्वात्। प्रभोः पूर्णकामत्वेन क्रियाफलस्यात्मगामित्वायात्मनेपदम्। मनसश्चञ्चलत्वान्मधुपत्वबोधनेन च कामान्तरं संभवतीति तदभावाय दृष्टान्तमाह–खगा इवेति, यथा पक्षिणः कदा किमानीय दास्यतीति मातरं द्रष्टुमिच्छन्ति, खगानां नियतभक्ष्याभावादनियतस्य च क्षुधार्ततयार्थसिद्धत्वात्तदत्र नोक्तम्, तदपि न सर्वदा किन्तु कियत्कालपर्यन्तमेवेत्याह–अजातपक्षा इति, पक्षोदयानन्तरं न तथेति तावदेव दृष्टान्ततेत्यर्थः। तथाचात्र क्षुदुपाधिकृतत्वमनियतविषयत्वमनियतकालत्वं चेति दूषणत्रयं संभाव्य द्वितीयं दृष्टान्तमाह–स्तन्यं यथेति। वत्सतरा अतिबालवत्सास्ते यथा कदा स्तन्यं प्राप्स्याम इति तदिच्छन्ति तथेत्यर्थः। तेषां स्तन्यमात्रैककामत्वादत्र तदेव प्रोक्तम्, मातुरभावे तद्बुद्ध्या परस्या अपि स्तन्यं पिबन्तीति तदनुक्तिः। अत्रापि नियतविषयत्वेपि वत्सतरपदादनियतकालत्वं क्षुदुपाधिकृतत्वं चेतिदूषणद्वयं संभाव्य तृतीयं दृष्टान्तमाह–प्रियं प्रियेवेति, प्रियपदादुभयत्र निरुपाधिकस्नेहो निरूपितः, स्नेहस्य तथात्वं तदभिज्ञेनोक्तं 'आविर्भावदिने न येन गणितो हेतुस्तनीयानपी'ति, तेनोपाधिदूषणमत्र परिहृतम्, व्युषितमिति प्रवासिनमित्यर्थः, तेन गमनक्षणमारभ्यागमनावधि दिदृक्षाया एकरसत्वादनियतकालत्वं चापास्तम्। विषण्णेतिपदादनियतविषयत्वं च, अन्यथा विषादासम्भवात्, एवं दोषत्रयाभावादयमेव दृष्टान्तो युक्त इत्याशयेन स्वस्यैकत्वादत्राप्येकवचनमुक्तमन्यथा पूर्ववदत्रापि बहुवचनं वदेत्, बहुषु तथात्वस्यासंभवात्, अत एवान्ते च निरूपणं कृतम्, पूर्वोक्तद्वयमेकदेशाभिप्रायेणेति तत्कथनमपि नानुपपन्नम्। किञ्च, प्रिया हि विप्रयोगे केवलं विषादमात्रं न करोति किन्तु, प्रिये विविधरसभावानन्तःप्रकटयति, प्रकारान्तरेण जीवनमेव न स्यात्, जाते च जीवने प्रियत्वं तु बाधितं स्यात्। स्वस्य पुरुषत्वेन स्त्रीदृष्टान्तान्यथानुपपत्त्या च तज्जातीयरसभाव उक्तः, अतो रसस्यातिगोप्यत्वादयं भावः प्रियापदेनाभिव्यज्यते, विषादस्य तु बहिरप्यनुभूयमानत्वाद*न्यज्ञानविषयत्वाच्च तथाविशेषणम्, एवमनेकरसभावविशिष्टं विषण्णं च मनस्त्वां दिदृक्षते, न तु दर्शनमात्रमिच्छति, तत्तु पूर्वमर्थत्वेन काङ्क्षितत्वादत्रानुपपन्नं विशेषाभावात्, अन्यच्च, अस्मच्छब्दप्रयोगो हि देहाध्यासकृतो भवति साम्प्रतं तु रसानुभवयोग्यदेहाभावाद्वृत्रशरीरस्य च तत्प्रतिबन्धकत्वादध्यासाभावान्मन एवोक्तं न तु ममेति। दृष्टान्ते च तदध्यासस्य दृढत्वात्प्रियेति निरूपितं न तु मनः, अन्यथा प्रियेवाहं दिदृक्षे इति दृष्टान्तसाधर्म्ये वक्तव्ये मनो दिदृक्षत इति न वदेत्, अतो रसमार्गीयः कामो रसदृष्ट्यैव पूरणीय इति तथा सम्बोधनेन प्रार्थितम्॥ ३॥

१ तिष्ठेतेति गपुस्तके पाठः। * अज्ञानविषयत्वादपीति पाठः।

एवं कामं निरूप्य मोक्षं निरूपयति—ममोत्तमेति,

ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।
त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥ ४॥

पुष्टिमार्गे हरेर्दास्यं धर्मोर्थो हरिरेव हि ।
कामो हरेर्दिदृक्षैव मोक्षः कृष्णस्य चेद् ध्रुवम् ॥ १ ॥

पुष्टिमार्गे* मोक्षो निरूप्यते,

श्रीमद्वल्लभाधीशमहाप्रभुचरणकमलरेणुभ्यो नमः ॥

अथ श्रीहरिरायचरणविरचिता टिप्पणी ।

श्रीवल्लभाचार्यपदः स्वीयसर्वार्थसम्पदः ॥
प्रणमामि तदुक्तार्थबोधनाय मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥

[१] अथ श्रीवल्लभाचार्यचरणाः पुष्टिमार्गे धर्मार्थकामानां पूर्वपद्येषु स्पष्टत्वमवगम्यमानत्वान्मोक्षमात्रस्य सन्दिग्धत्वादतिविलक्षणत्वाच्च तन्निरूपयन्ति—**पुष्टिमार्ग** इति, पुष्टिर्हि प्रभोरनुग्रहः स च फलदानेच्छा, सापि द्विधा, केवला विशिष्टा च, तत्र केवला निःप्रकारा, साधनं प्रकारस्तद्रहिता, विशिष्टा ससाधना सैव फलप्राप्त्युपायतया मार्ग इत्यर्थः । तत्र **मोक्षो निरूप्यत** इत्यर्थः ।

अथ श्रीपुष्टिमार्गीयमुक्तिविवृतिप्रकाशः ।

दशदिगन्तविजयि—श्रीपुरुषोत्तमपाद—प्रणीतः ।

श्रीकृष्णाय नमः

प्रणम्य श्रीमदाचार्यचरणाँस्तत्कृपाबलात् ।
तदीयां पुष्टिमार्गीयमोक्षोक्तिं विवृणोत्ययम् ॥ १ ॥

[१] अथ श्रीमदाचार्यचरणाः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां पुष्टेर्मार्गत्वस्य विवृतत्वेन तत्र पुमर्थानामवश्यवक्तव्यत्वात् पुष्टेः षष्ठस्कन्धार्थत्वेन तत्र सपरिकरायास्तस्या निरूपितत्वात् तत्रत्यैर्वाक्यैरेव तान्विवरिषवः पूर्ववाक्येषु धर्मार्थकामानां स्पष्टत्वात्तुरीयस्य चास्पष्टत्वात्तन्निरूपणं प्रतिजानते—**पुष्टिमार्गे मोक्षो निरूप्यत** इति,† **"पोषणं तदनुग्रह"** इतिलक्षणवाक्यात्पुष्टिरनुग्रहः, स च धर्मान्तरमिति भक्तिहेतुनिर्णये स्थितम्, स एव फलसाधनत्वान्मार्गः । तत्र मोक्षो (भा० २, १०, ६.) **" मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरि "**तिवाक्योक्तलक्षणकमन्यथारूपत्यागपूर्वकं स्वरूपेणावस्थानम् । **निरूप्यते** इतरवैलक्षण्येन ज्ञाप्यत इत्यर्थः ।

---

१. इयं चतुर्थश्लोकविवृतिः श्रीमदाचार्यचरणानामेवेति तट्टिकात्रयेणावगम्यते दृश्यते चैतत्प्रमापकः पेङ्गुल्लखो ग पुस्तके । * पुष्टिमार्गीय इत्यपि पाठः । † भा. २, १०, ४.

तत्र स्थितौ बन्धो नामाहन्ताममतास्पदेष्वासक्तिस्तदन्येषु सङ्गश्च, तस्य सहेतुकस्याभावो मोक्षश्च, पुष्टिस्तु तद्विपरीता, तत्र व्यवस्थया मोक्षद्वयमाह—ममोत्तमेति।

टिप्पणी—[२] अतः परं पुष्टिमार्गे बन्धमोक्षाभ्यां वैलक्षण्यं निरूपयन्ति **तत्र स्थिताविति,** तत्र स्थितौ पुष्टिमर्यादायां **बन्धोऽहन्ताममतास्पदेषु** पुत्रदारगृहधनादिषु आसक्तिः सर्वात्मना तन्निष्ठमनोवृत्तिः, **तदन्येष्वासक्तिविषयान्येषूदासीनेषु सङ्गश्च तस्य** बन्धस्य **सहेतुकस्य** तदुत्पादककारणकलापसहितस्य **योऽभावः स मोक्ष** इत्यर्थः । पुष्टौ तद्वैपरीत्यमाहुः—**पुष्टिस्त्विति, पुष्टिः** पुष्टिमार्गस्ताभ्यां बन्धमोक्षाभ्यां विपरीता, पुष्टिमार्गे बन्धो हि पुत्रादिष्वासक्तिविषयेषु भगवदीयत्वेनानासक्तिरुदासीनेषु भक्तेष्वसङ्गश्च, तदभावो मोक्षः । भगवदीयेषु पुत्रादिष्वासक्तिर्भगवद्भक्तसख्यं च मोक्ष इति वैपरीत्यमित्यर्थः ।

प्रकाशः— [२] ननु "**प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुरि**"ति (भा० ३, २५, २०.) "**स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान्सर्वमिदञ्जगदि**"त्यादिवाक्यैर्बन्धस्य स्पष्टत्वेन तदभावरूपमोक्षस्यापि तथात्वात्तस्य च मार्गमात्रतुल्यत्वादपार्थोयं प्रयास इति शङ्कायामाहुः—**तत्रे**त्यादि, मोक्षस्येतरवैलक्षण्येन ज्ञाप्यतया वैलक्षण्यप्रतियोगिनोऽवश्यवक्तव्यत्वे, **स्थितौ** उपादेयतया प्रतियोगिभूतायाम्, **बन्धः** संसारकारणभूत उक्तविधः, **तस्य सहेतुकस्य** "**तत्र सत्वं निर्मलत्वादि**"त्यादिगीतावाक्यात्तद्धेतवो गुणास्तत्सहितस्य बन्धस्याभावो ध्वंसादि**र्मोक्षः । पुष्टिः** पुष्टिसरणीः, **तद्विपरीता** विरुद्धलक्षणा, तथा च तत्र संसारास्पदेषु प्रसङ्गासक्ती मोक्षस्तदभावश्च बन्ध इत्यर्थः । तत्र मोक्षस्तु अत्र स्फुटिष्यति, बन्धस्तु तृतीयस्कन्धनवमाध्याये ब्रह्मस्तुतौ "**अन्व्यापृतार्त्तकरणा**" इत्यस्य सुबोधिन्यां व्युत्पादितः । ये पूर्वजन्मनि ब्रह्मात्मभावचिन्तनपरास्तेभ्यः स्वोक्तनिवृत्तिमार्गकरणाद्भगवान्प्रसन्नो भूत्वा सत्यादिलोकेष्विह वा किञ्चित्प्रसादं प्रयच्छति तदा नेदमस्माकमपेक्षितमिति ततो विमुखाः ब्रह्मात्मभावचिन्तनेनैव "**प्राप्तदेहावसानाश्चे**"तिश्लोकोक्तरीत्येहैव सञ्चरन्तीति स्वमुक्तत्वाभिमानेन भगवद्दत्तप्रसादागृहाणां ऋषीणामप्येवं भाव इति ।

श्रीकृष्णाय नमः

अथ श्रीमद्वल्लभानामियं टिप्पणी ।

ममोत्तमेतिश्लोकविवरणे तत्रेति मोक्षविषये इत्यर्थः, **स्थिताविति** मर्यादामार्ग इत्यर्थः । पुष्टिमोक्षभेदबोधकतया प्राक्तन्निरूपणस्यावश्यकत्वात् । **तद्विपरीतेति,** स्वरूपतः साधनतः फलतश्चेत्यर्थः । स्वरूपं कृपया निःसाधनाङ्गीकारः, साधनं गृहस्थितिपूर्वकं भजनम्, फलं साक्षाद्भजनानन्दानुभवः । अत एव फलप्रकरणे प्रमाणनिष्ठात्यागेन तदनुभवः, नो चेत् द्विजदारवत्तन्निष्ठायां गृहगमनमेव स्यात् । **तत्र व्यवस्थयेति,** पुष्टिमार्गे व्यवस्थयेत्यर्थः ।

---

१ गीता १४, ६.

मोक्षो हि द्विविधः, पुष्टिमर्यादया पुष्टिपुष्ट्या च। † (मर्यादायां ज्ञानेनैव मुक्तिः, पुष्टौ च ज्ञानेन भक्त्या वा मुक्तिः) भगवत्पारोक्ष्यापारोक्ष्याभ्यां व्यवस्था, प्रत्यक्षेपि भगवति

टिप्पणी—[३] अथ पुष्टेः शुद्धमिश्रभेदेन द्विविधाया मोक्षैक्यस्य बाधितत्वाद्व्यवस्थया तद्द्वयमाहुः—**तत्रे**ति, पुष्टिमार्गे **व्यवस्थयैके**न पद्येनार्द्धाभ्यां मार्गभेदेन मोक्षद्वयमाहेत्यर्थः। **ममोत्तमे**ति **मोक्षो हि द्विविध** इति, कर्मभिः संसारचक्रे भ्रमणेन भगवदीयत्वप्रकारेण पुत्राद्या सत्त्या, चोत्तमश्लोकजनसख्यं मोक्ष इति द्विविध इत्यर्थः। उपायद्वैविध्यमाहुः—**पुष्टिमर्यादये**ति, पुष्टिमर्यादा ह्यनुग्रहे साधनसाहित्यम्। पुष्टिपुष्टिश्च तत्र तद्राहित्यमिति भेदः।

[४] ननु प्रकारभेदेपि तत्सख्यस्यैकरूपतायां कथं व्यवस्थया द्वैविध्यमित्याशङ्क्याहुः—**भगवत्पारोक्ष्येति,** पुष्टिमर्यादामोक्षरूपसख्ये भगवत्पारोक्ष्यं शास्त्रार्थतया गुणगानकर्तृशुकादिसख्ये तथात्वस्य स्पष्टत्वात्। अत एव * " **मथुराया व्रजङ्गता** " इत्यादिषु परोक्षेणैव कथनम्। पुष्टिपुष्टौ तु गुणगानविषयलीलाविशिष्टप्रभोरपारोक्ष्यम्, ‡ " **नन्दसूनुरय**"मित्यादिषु तथाक्ते- **स्त्वन्मायये**त्याभिमुख्योक्तेश्च स्पष्ट एव व्यवस्थया भेद इत्यर्थः।

प्रकाशः—[३] ननु मार्गैक्ये साधनस्य समानतया वैजात्याभावात्फले कथं भेद इत्यत आहुः—**तत्रे**त्यादि, तथा च मार्गे अवान्तरभेदान्मोक्षभेद इत्यर्थः।

[४] ननु किंनिबन्धनो भेदः, कथं च मोक्षभेद इत्यत आहुः—**मोक्षे** हीत्यादि। वेदोक्ताः कर्मज्ञानभक्त्यो मर्यादेति पुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थितम्, तेष्वत्र प्रकरणवशाद्विहितज्ञानभक्ती ग्राह्य, योगोपासनादिग्रहणे त्रयो वा, तथा च तया ताभ्यां तैर्वा मिश्रितोऽनुग्रहः पुष्टिमर्यादा, तयैकः। अनुग्रहान्तरेण मिश्रितोऽनुग्रहः पुष्टिपुष्टिस्तयेतर इति भेदनिबन्धकमुक्तम्। स्वरूप- भेदकमाहुः—**भगवदि**त्यादि, तथा चाद्यया भगवतः परोक्षानुभवः, इतरया च प्रत्यक्षानुभवः, इति ताभ्यां कृत्वा भक्तरूपावस्थितिरूपमोक्षस्यापि स्वरूपभेद इत्यर्थः।

[५] एवं श्लोकार्थं सङ्गृह्य पूर्वस्य गुणभावं स्पष्टयितुं पूर्वार्द्धस्थपदानि विवृण्वन्तः पूर्वश्लोकेषु हरेसमञ्जसारविन्दाक्षपदैः संबोधनेन भगवत्प्रत्यक्षतायाः स्पष्टत्वादत्रापि संबुद्धिः संभाव्यते, तथा सति हे उत्तमश्लोक? उक्तविधस्य मम जनेषु सख्यं न भूयादिति जननादिधर्मवत्सख्याभावप्रार्थनं श्लोकार्थो भवति, स वाऽपुनर्भवपर्यन्तमनाकाङ्क्षतो मनसा भगवन्तं दिदृक्षतश्च प्रतिबन्धकनिरासस्य प्रागेव जातत्वात्तादृशां सख्याभावे स्यादेव निरस्त इति न युज्यतेऽतः समासमादृत्यान्य एवार्थो वक्तुमुचित इत्याशयेनाहुः—**प्रत्यक्षेपी**त्यादि, अप्रत्यक्षवादिनापि सम्बो-

श्रीवल्लभटि०—ननु एकस्मिन्नेव मार्गे कथं व्यवस्थाभेदः? तत्राहुः—**भगवत्पारोक्ष्ये**ति, पुष्टिमर्यादास्थाः परस्परं गुणसभाजनेनान्तःप्रकटेनैव भगवता पूर्णतां मन्वानाः लोकोपकारिणः शुकादय इवात्मारामा रमन्ते। शुद्धपुष्टिमार्गीयास्तु साक्षाद्बहिःसंबन्धमन्तरा नैतावतैव पूर्णतां मन्वत इति एतत्कृतो व्यवस्थाभेदः। अत एव फलप्रकरणे भगवद्भावसम्पत्या गुणगानेन च न तापशान्तिः, पश्चादाविर्भूते एव तस्मिंस्तच्छान्तिः।

ननु पुष्टिमर्यादास्थाः कदाचित्प्रत्यक्षे भगवति प्रमाणनिष्ठां परित्यज्य तमेव गृह्णीयुस्तदा कथं

---

† इयं पङ्क्तिर्नहि कैश्चिदपि टीकाकारैर्व्याख्याता तथा " घ " " च " पुस्तकयोरपि नोपलभ्यते।

* भा० १०, ६, ३१ ‡ भा. १०, ३९ ४.

शास्त्रार्थत्वाय उत्तमश्लोकजनेष्विति समासः। भक्तसंवलित एव भगवांस्तद्द्वारा फलं द-

टिप्पणी—[९] नन्वस्ति भगवान् शास्त्रार्थः " [1]**वेदैश्च सर्वै**"रितिस्मृतेः " **तं त्वौपनिषदं पुरुषमिति**"श्रुतेः " **सर्ववेदान्तप्रत्ययमि**"ति न्यायाच्चातस्तत्प्राप्त्यर्थं तज्ज्ञानार्थं च तथाप्रतिपादकभक्तसख्यापेक्षा इति तदुपायापेक्षा। तत्र परोक्षे भगवति गुणगाने भक्तवाक्यप्रतिपाद्यतया तदपेक्षा। प्रत्यक्षे वचसां गौणतया न शास्त्रार्थता, साक्षादनुभूयमानत्वादिति [2]तदुत्तरं [3]तदुपायरूपभक्ता नापेक्षन्त इति तदा किमिति तत्सख्यप्रार्थनमित्याशङ्क्याहुः—**प्रत्यक्षेपी**ति। **उत्तमश्लोकजनेष्वि**तिसमासेनैकार्थताबोधकेन प्रभोर्भक्तानां च परस्परं सापेक्षता सूचिता। तथा च भक्तानां प्रभुसंवलितत्वमेव तत्सापेक्षत्वं, प्रभोश्च तद्द्वारैव फलदातृत्वमिति सापेक्षत्वात्प्रत्यक्षेपि प्रभौ भक्तापेक्षासत्वान्न भक्तप्रतिपाद्यतारूपशास्त्रार्थत्वव्याहतिरित्यर्थः। एतेन प्रभुस्वरूपमनुभूयमानमपि भक्तनिरूपितमेव विदितं भवतीति भावः।

प्रकाशः—

धनानुरोधेन बौद्धसन्निधानस्य " ***अहं समाधाय मनो यथाह सङ्कर्षणस्तच्चरणारविन्द** " इतिवाक्यात्पूर्वसर्वस्मरणस्य चावश्यंवाच्यत्वात्तस्यैकान्तभक्तत्वमवश्यं वाच्यम्, तथा तादृशस्यासुत्यागावसरे भीष्ममुक्ताविव भगवदनुकम्पा, तया दर्शनदानं चावश्यं मन्तव्यम्, तथा सति कानुपपत्तिः प्रत्यक्षे ? तस्मादुक्तं **प्रत्यक्ष** इति। एवं यद्यपि भगवान्प्रत्यक्ष इति मम त्वदीयेषु जनेष्विति वक्तव्यम्, तथापि यदेवमुक्तं तेन **उत्तमै**र्यथार्थशास्त्रार्थविद्भिः **श्लोक्यते** कीर्त्यत इत्युत्तमश्लोकः। उत्तमा परापरविद्यागोचरा वा श्लोका कीर्तिर्यस्य स तथा। तस्य ये जनाः, "**न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते, विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिण**"इति पाद्मात्तादृशजन्मयुक्तास्तेष्विति यः समासः स शास्त्रार्थत्वाय, भगवतः शास्त्रार्थरूपत्वं ज्ञापयितुमित्यर्थः। अत्र " **क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन** " इत्यनेन तुमुनः प्रयोगे चतुर्थी। फलेभ्यो यातीतिवत्।

ननु शास्त्रार्थत्वमुत्तमश्लोकपदीयसमासेनैव प्राप्यते, न तु पदत्रयसमासेन। तथा च तादृशत्वेन सम्बोध्य प्रतिबन्धकाभावप्रार्थनं सत्सङ्गादौ पर्यवसास्यतीति कथं सम्पूर्णस्य तथार्थ इत्यत आहुः-**भक्ते**त्यादि। तथा च **वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातमि**"त्यत्रैव तादृशसत्सङ्गे

श्रीवल्लभटि०—तद्भेदस्तत्राहुः—प्रत्यक्षेपीत्यादि। कदाचित्तथात्वेपि तेषां शास्त्रार्थत्वमेव। गुणसभाजनरूपेण शास्त्रेणैवार्थः पुरुषार्थो येषां ते तथा। तद्भावस्तत्त्वं तदर्थमित्यर्थः। समासतात्पर्यमाहुः—उत्तमेति। उत्तमैः शुकादिभिः शास्त्रद्वारा श्लोक्यत एव न तु पुष्टिस्थैरिव बहिरनुभूयते। तत्सम्बन्धिनो जनाः। यथोत्तमानां भगवतश्च श्लोकितृश्लोक्यभाव एव सम्बन्धो न त्वन्योपि बाह्यस्तथा तेषु समासेन पदैकत्ववत्तद्धर्मैकत्वमपि ज्ञापितमिति तद्वदेव त इत्यर्थः। तादृग्जनेषु सख्यप्रार्थनया तत्समानशीलव्यसनत्वसिद्धौ मुक्तता सिद्धेति सख्यस्य मोक्षरूपत्वं सिद्धमिति स एव प्रार्थ्यते।

ननु भगवत्सख्यमेव कुतो न प्रार्थ्यते तत्राहुः—**भक्तसंवलित** इति। तादृग्जनसख्यद्वारा वैकुण्ठादौ लक्ष्म्यादिभक्तसंवलित एव फलरूपः स भवतीत्येकम्।

१ गीता १५, १५। २ प्रत्यक्षोत्तरम्। ३ प्रत्यक्षोपायरूपाः * भा० ६, ११, २१.

दातीति पौरुषसभाजनश्च (" येन्योन्यतो भागवता" इति तृतीयस्कन्धे दर्शनकारणं पौरुषसभाजनमुक्तं) फलम् । भक्तेषु दास्यपर्यन्तस्य साधनत्वात्सख्यं प्रार्थयते।

टिप्पणी—[६] ननु प्रकटे प्रभौ फलरूपे तत्सख्यं क्वोपयुज्यते तस्य तु गुणगानसाधनत्वादतः कथं शास्त्रार्थत्वप्रत्यय इत्यत आहुः—**पौरुषसभाजनश्च फलमिति** । उभयत्रापि पारोक्ष्यापारोक्ष्ययोः **पौरुषसभाजनं** लीलाभिनन्दनं **विषजलाप्ययेत्यादिरूपं** तदेव **फलं**, स्वरूपस्य तु गुणगानावसरमात्रप्राकट्यस्य तद्रूपस्य तदनुभवाधीनानुभवस्य तच्छेषत्वमिति तस्यैव फलतया प्राकट्येपि तद्भक्तसख्योपयोगेन शास्त्रार्थत्वसिद्धिरिति भावः ।

[७] ननु भक्तानामीदृशत्वे तेषु दास्यमप्रार्थयित्वा साम्यसम्पादकं सख्यं कथं प्रार्थितवानित्याशङ्क्याहुः—**भक्तेष्विति** । भक्तेषु " **मद्भक्तपूजाभ्यधिके** "त्यादिना श्रवणमारभ्य दास्यपर्यन्तस्य सर्वस्य सख्यरूपफलसाधनत्वात्फलप्रकरणत्वात् फलरूपं सख्यमेव प्रार्थयत इत्यर्थः ।

प्रकाशः—

तेष्वाविष्टो भगवांस्तद्द्वारा फलतीति पदत्रयसमासमहिम्ना लभ्यते, तदभावे तु केवलेन सम्बोधनेनोदासीनतया सत्सङ्गाक्षेपात्प्रार्थनमसङ्गतं स्यादतः पदत्रयसमास एवादरणीय इत्यर्थः ।

[६] ननु तादृशसत्सङ्गेपि शास्त्रार्थरूपस्य परोक्षेण प्रकाशात्तत्र चानुभवामीति प्रत्ययाभावात्कथं फलतीत्युच्यत इत्यत आहुः-पौरुषेत्यादि । " **नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः । येन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणी**–" त्यत्र श्रीकपिलदेवैर्यद्भगवदीयानां परस्परासक्तिपूर्वकं भगवत्पौरुषसम्माननरूपं जीवतां साधनमुक्तं, तदपि " **प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिषेधतः, नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः**" " **परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया, गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान्**" "**तदहं तेभिधास्यामि**" "**निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरि**–" त्यादिषु गुणातीतानां स्वरूपावस्थितानां रतिविषयत्वेन च कथनात्फलम् । तथा च तद्दानेन फलतीत्यर्थः । यद्वा चः समुच्चये । तथा च यथा काव्यश्रवणे वर्णनीयस्य परोक्षज्ञानेऽपि विगलितवेद्यान्तर आनन्दो लौकिकानां, तथात्र स्वानन्दवद्गुणांश्च सभाजयन् स तथेत्यर्थः ।

[७] नन्वेतादृशं फलं श्रवणेपि भवति यथा परीक्षितः, तस्यापि "**नातितृप्ये जुषन्युष्मद्वचो हरिकथामृतम्** " " **येन येनावतारेणे**"त्यादीनां गुणसभाजनवाक्यानां दर्शनात् । तत्र च वक्तुरपेक्षया हीनभावस्य स्फुटत्वात् सङ्गममात्रमेव तदर्थं प्रार्थ्यं, सख्ये को विशेष इत्यत आहुः-भक्तेष्वित्यादि । इमानि वाक्यानि सभाजनप्रयोजकानि न तु सभाजनरूपाणि । स्वरूपादि-

श्रीवल्लभटि०—इह तादृशैः सह गुणसभाजने देहधर्मनिर्यापणपूर्वकं ब्रह्मानन्दादप्यधिकविलक्षणरसानुभवो भवतीत्यपरं फलम्, तदप्युक्तं **पौरुषसभाजनश्च फलमिति** । तेन तत्सख्ये फलद्वयमिति तत्प्रार्थनेत्यर्थः । भगवत्सख्ये तु स एवैकं फलमिति कदाचिदर्जुनवत् (गीता. अ. ११–७–४१) " यच्चावहासार्थमसत्कृतोसी "ति वाक्येनापराधसंभवोपीति न तत्प्रार्थनेति भावः ।

---

१ भा. १०, ३१, ३. २ भा. ११, १९, २१. । ३ भा. ३, २५, ३४. । ४ भा. २, १, ७. । ५ भा. २, १, ९ । ६ भा. २, १, १० । ७ भा. १०, १, ४. । ८ भा. ११. ३. २. । ९ भा. १०, ७, १.

सर्वथा स्वतन्त्रत्वाय स्वनिष्ठभक्तविषयकीर्त्तनम् । गुणसभाजने स्वस्यापि स्वातन्त्र्यार्थं,

---

टिप्पणी—[८] ननु तन्निरूपितसख्यमप्रार्थ्य **मम उत्तमश्लो**[illegible]इति पष्ठीसप्तमीभ्यां निष्ठताविषयताबोधिकाभ्यां कथं स्वनिष्ठतद्विषयकसख्यप्रार्थनमित्यत आहुः—**सर्वथा स्वतन्त्रत्वायेति** । सख्यस्य भक्तिमार्गीयमोक्षतया स्वातन्त्र्यमुचितं, तत् स्वनिरूपितत्वे तन्निरूपितत्वे वा तस्य व्याहन्येत । अतः स्वनिष्ठभक्तविषयसख्यकीर्त्तनमित्यर्थः । एतेनै[illegible]क्षस्यासाधनसाध्यत्वमुक्तं भवति ।

[९] ननु पौरुषसभाजनं हि फलं तदस्वातन्त्र्ये न भवति, तथा सति श्रवणमेव भवेन्न सभाजनमिति फलप्रतिबन्धकतया न सख्यं मोक्षः । स[illegible]स्यैव तस्य तथात्वादित्यत आहुः—**गुणसभाजन** इति । **गुणानां सभाजने** अभिनन्दने **स्वस्यापि स्वातन्त्र्यार्थं** स्वस्यापि

प्रकाशः—

ज्ञानपूर्वकतदनुवादस्य सभाजनत्वात् । **"कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिन"** इत्यादौ तथा दर्शनात् । परीक्षिद्वाक्यानां गुणादिज्ञानार्थत्वात् । अतस्तादृशभावस्य वक्तृप्रोत्सकत्वेन साधनत्वम् । तच्च दास्यपर्यन्तानां तुल्यं, सख्यस्य तु तदीयस्वरूपमानसजनकत्वमिति विशेषात्तत्प्रार्थनमित्यर्थः ।

[८] नन्वभयं विशोकत्वमपारतन्त्र्यं च मोक्षलक्षणं **"अभयं वै जनक प्राप्तोसि" "स्मर्तव्यश्चेच्छताभयं," " तरति शोकमात्मवित् " " तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतमि"**त्यादिवाक्यात् । प्रकृते तु **" निवृत्ता विधिषेधत"** इत्यनेन **" एष ह्यु वा व तपतीति "** श्रुत्यर्थस्फुरणात्तेषां भयाभावशोकाभावयोः सत्त्वेपि सख्यस्य ससम्बन्धकत्वेन पारतन्त्र्यान्न मोक्षत्वमित्यत आहुः—**सर्वथे**त्यादि । तथा च दयाप्रश्रयादिवत् ससंबन्धकत्वेपि स्वधर्मत्वेन तेषु विद्यमानः सख्यरूपो धर्मो मत्सम्बन्धोप्यस्त्वित्याशयेनात्र स्वनिष्ठस्य भक्तविषयस्य सख्यस्य कीर्तनं घृतद्रवत्ववन्नैमित्तिकत्वेपि तस्य विद्यमानतया सर्वथा स्वातन्त्र्यं ज्ञापयितुं, तेन न मोक्षत्वहानिरित्यर्थः ।

[९] ननु सख्यस्य स्वतन्त्रत्वेपि स्वस्य सख्येन श्रोतृत्वे वक्तृपारतन्त्र्यान्मुक्तत्वहानिस्तेषाञ्च जनत्वेनोपान्त्यादिभावविकारदशापत्तौ प्रतियोग्यभावेन सख्यस्याप्यभावे देशकालपरिच्छेदात् सख्यस्य मुक्तित्वहानिरित्यत आहुः—**गुणे**त्यादि । तथा च बहूनां युगपद्वक्तृत्वासम्भ-

श्रीवल्लभटि०—ननु स्वाधीनत्वात्तादृग्जनदास्यमेव कार्यं तेन गुणसभाजनमपि सेत्स्यतीति किं सख्यप्रार्थनयेत्यत आहुः—**सर्वथे**ति । तद्दास्ये लोकतः स्वातन्त्र्येपि दास्यव्यासङ्गेन तत्सभाजने सर्वथा तन्न स्यादिति तदर्थं स्वस्मिन् विद्यमानस्य लोकविषयसख्यधर्मस्य भक्तविषयकं कथनमित्यर्थः ।

ननु गुणसभाजको महान् **" मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुन "** इति वाक्यादेक एव भवति । तत्सभाजनञ्च तदधीनमतः ततः स्वातन्त्र्यमसंभावितं तदपि तत्सख्ये सति भवति तादृशेन तदप्यसंभावितमिति किं तत्प्रार्थनयेत्यत आहुः—**गुणसभाजने स्वस्यापी**त्यादिना । **जनेषु** इति बहुवचनतात्पर्यं, न हि तादृश एक एव किन्तु

---

१ वा इति पक्षान्तरे सख्यस्य भक्तनिष्ठनिरूपितत्वे सति स्वातन्त्र्यं व्याहन्येत. २ सख्यस्य, ३ भगवत्प्रार्थनेन ।

मुक्तेरपरिच्छेदार्थं बहुवचनम् । जनत्वादेव स्वातन्त्र्येण न दोषसंबन्धः। संसारस्य चक्रत्वादेव परिभ्रमणविषयोपार्जनक्लेशाभावः ।

टिप्पणी—

तत्कर्तृतया मुख्यत्वार्थं, **मुक्तेः** सख्यरूपाया **अपरिच्छेदार्थं** निरवधित्वाय, **उत्तमश्लोकजनेष्विति बहुवचनमित्यर्थः** । बहूनां सत्त्वे सत्रयाग इव न कस्यापि स्वातन्त्र्यमस्वातन्त्र्यं च । तथा च तन्मण्डलमध्यपाते स्वस्यापि स्वातन्त्र्यमिति भावः ।

[१०] ननु तेषु देवेष्वेवोचितं न स्वातन्त्र्यं, तथा सति स्वतन्त्रेषु स्वातन्त्र्यस्येश्वर इव दोषजनकत्वादित्याशङ्क्याहुः—**जनत्वादेवेति** । तेपि जनास्तादिच्छया जननादिधर्मयुक्ताः प्रभ्वधीना अस्वतन्त्रा इति तेषु गुणसभाजनार्थं स्वातन्त्र्ये **न दोषसंबन्ध** इत्यर्थः ।

[११] ननु भगवद्भक्तेषु सख्यं मोक्षस्ते च दुर्लभा इति क्व तत्संबन्धसंभावना इत्यत आहुः—**संसारस्येति** । संसारस्य अहंताममतात्मकस्य चक्ररूपतया तत्र स्थितो नैकत्र तिष्ठति परं भ्रमति, यतोहंताममते प्रतिक्षणं नूतने भवतोऽतः परिभ्रमणं विषयो यस्य तद्भक्तसख्यस्य तस्योपार्ज्जनविषयकः क्लेशाभाव इत्यर्थः । चक्रस्थितस्यानायासेन तत्प्राप्तेः ।

प्रकाशः—

वाद्बहुत्वेन तेषां श्रोतृत्वस्फोरणात्स्वस्य वक्तृत्वे स्वातन्त्र्यसिद्ध्या प्रतियोगिबाहुल्येनैकप्रतियोगितिरोधानेपि वैशेषिकप्रतिपन्नसमवायवत्सख्यस्याप्यपरिच्छेदसिद्ध्या च न स्वस्य मुक्तत्वहानिर्न वा सख्यस्य मुक्तित्वहानिरित्यर्थः ।

[१०] ननु स्वस्य वक्तृत्वेन स्वातन्त्र्ये भक्तावज्ञादोषः सम्बध्येतेत्यत आहुः—**जनत्वादित्यादि** । तेषां शास्त्रार्थज्ञातृभक्तत्वेपि जननादिधर्मयोगेनास्वतन्त्रत्वबोधनात्तत्र स्वातन्त्र्येण दोषो न सम्बध्यते । यथा ज्ञानिषु सनन्दनस्य, तथेत्यर्थः ।

[११] ननु मोक्षे दुःखासम्भेदस्य सुखावच्छेदकत्वात्प्रकृतमोक्षसुखस्य श्रोतृसापेक्षत्वात्तादृशश्रोतृप्राप्तेर्विचयनसापेक्षत्वात्पौरुषस्य ज्ञानविषयत्वे सभाजनसिद्धेर्ज्ञानस्य च श्रवणेन जायमानस्य वक्त्रधीनत्वाद्वक्तृप्राप्तेरपि विचयनसापेक्षत्वाच्च प्रयासापत्त्या दुःखसम्भेदेन तादृशस्य कथं मोक्षत्वमित्यत आहुः—**संसारस्येत्यादि** । चक्रे भ्राम्यन् हि तं तं देशं शीघ्रमुपयाति सदृशविसदृशौ संयुनक्ति वियुनक्ति चेति न तत्र तत्सम्पादनप्रयासः । तथा च परिभ्रमणञ्च विषयोपार्जनं च ताभ्यां यः क्लेशस्तदभावोत्र संसारस्य चक्रत्वकथनेन सूचित इति दुःखसम्भेदाभावान्न तत्सख्यस्य मोक्षत्वहानिरित्यर्थः ।

श्रीवल्लभटि०—

बहव इति न ततः स्वातन्त्र्यमसंभावितमिति **स्वस्यापि स्वातन्त्र्यार्थमित्यनेनैकं** तात्पर्यम् । तत्सख्याधीनं तदिति तत्सख्यमपि नासंभावितमिति **मुक्तेरपरिच्छेदार्थमित्यनेनापरम्** । तदर्थं **बहुवचनम्** । अन्यथा तेषु बहुत्वं न वदेदित्यर्थः । तेन यथा ते तत्सभाजनेऽन्यापेक्षारहितास्तथा तत्सख्येन तद्गतभूयोधर्मवत्त्वेनाहमपि स्यामित्याशयः । **मुक्तेरिति** सख्यरूपमुक्तेरित्यर्थः ।

जनत्वादिति । तेषामपि जननधर्मवत्त्वेन तत्साम्ये स्वातन्त्र्येण न तत्संबन्धः । स्वस्मादधिकधर्मवत्त्व एव तत्संभवादित्यर्थः । **संसारेत्यत्र** । परिभ्रमणेन सख्यविषयतादृग्जनोपार्जनक्लेशाभाव इत्यर्थः ।

क्लेशसाधनपदेन कृपया साधनसंपत्तिश्च सूचिता । योग्यायोग्यदेहानां बहुधाजातत्वादिदानीं तदभावार्थं प्रार्थना । क्लेशे स्वामिनामग्रहणस्य हेतुत्वेनायुक्तत्वात्कर्मपदम् । आवश्यकत्वाय स्वपदम् । निरवधित्वाय बहुवचनम् ।

टिप्पणी—[१२] ननु तथापि भगवद्भक्तसख्ये किं साधनं, न हि ते संसारपरिभ्रमणमात्रेण मिलन्ति तत्सङ्गस्य भवापवर्गसाधनत्वात् "**भवापवर्गो भ्रमत**" इति वाक्यादित्याशङ्क्याहुः—**क्लेशसाधनेति । क्लेशसाधनपदेन** परिभ्रमणपदेन **कृपया** सतां तत्सख्य**साधनसंपत्तिः** सिद्धिः **सूचिते**त्यर्थः । ते हि कर्मभिर्भ्रममाणमवलोक्य सहजकरुणाः कृपालवो भवन्ति । सैव च साधनमिति तथेत्यर्थः । एतेन भक्तिमार्गस्य सांशस्यापि निःसाधनत्वं द्योतितं, न हि तदीयोंशः कोपि साधनैः सिद्ध्यति ।

नन्वेवं सति कथं प्रार्थनेत्याशङ्क्याहुः—**योग्यायोग्ये**ति । संसारपरिभ्रमणेन योग्यायोग्यदेहा बहवो जाता इतीदानीं क्लेशेन स्वधर्ममविचार्यापि तदभावार्थं प्रार्थना, न फलार्थमित्यर्थः ।

[१३] ननु कथं भक्तिमार्गीयस्य वृत्रस्य सख्योपयोगिचक्रभ्रमणहेतुत्वेन कर्म युज्यत इत्यत आहुः—**क्लेश** इति । स हि भक्तिमार्गीय एवेति भ्रमणरूपे क्लेशे हेतुत्वेन स्वामिनो नामग्रहणमयुक्तमिति हेतुत्वेन कर्मोक्तवानित्यर्थः । ननु तानि कर्माणि त्यक्तव्यानि भ्रमणसाधनत्वादित्यत आहुः—**आवश्यकत्वाये**ति । स्वकृतत्वेनावश्यंभोक्तव्यतया कर्माणि न त्यक्तुं शक्यन्त इति भावः । ननु किं बलं कर्मणां स्वसाध्यत्वादित्यत आहुः—**निरवधित्वाये**ति । बहुवचनेन कर्मणां निरवधित्वमुक्तं, **नहि कश्चिदि**ति वाक्यात् ।

प्रकाशः—[१२] ननु तथापि संसारपदेन क्लेशसाधनतापि स्फुटतीति कथं दुःखासम्भेद इत्यतस्तत्तात्पर्यमाहुः—**क्लेशसाधने**त्यादि । तथा च तेन पदेन भगवन्तं प्रति तथा सा सूचितेति तदर्थं तत्पदप्रयोगो न क्लेशबोधनायेति न दुःखसम्भेद इत्यर्थः ।

नन्विदं सूचनं प्रार्थनाफलकं तथा सति कथं क्लेशाभाव इत्यत आहुः—**योग्ये**त्यादि । तथा चेतः परं भगवद्दयाऽन्तिमदेहभावनादितः प्रागेव क्लेशो, न त्वेतदुत्तरमपीति न दुःखसम्भेद इत्यर्थः।

[१३] ननु कार्यमात्रं प्रति भगवदिच्छायाः कारणत्वेन क्लेशेपि तस्या एव तथात्वादीदृशभक्तस्य तत्स्फुर्तेरेवोचितत्वात् कथं तदनुक्तिरित्यत आहुः—**क्लेश** इत्यादि, **बहुवचनमि**त्यन्तम् ।

आवश्यकत्वायेति । तत्फलभोगावश्यकत्वाय । तथा च तन्नोचितं, किन्तु कर्मपदमेवोचितम्। तथेदृशक्लेशे प्रार्थनाप्युचितेत्यर्थः ।

ननु "**जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः, उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन्नि**"त्यत्र त्रयाणां भ्रमणकारणत्वसिद्धेः कथं कर्ममात्रस्यैव कारणत्वेन कथनमित्यत

श्रीवल्लभटि०—

क्लेशेति । क्लेशसाधनं संसारस्तत्पदेनेत्यर्थः। तत्र पतितस्य चेत्तादृग्जनसंबन्धरूपसाधननिष्पत्तिः, सा तयैवेत्यर्थः

---

१ भा. १०, ५१, ५४. २ सहजकृपालुत्वेन । ३ भक्तिमार्गीयस्य भगवति अप्रार्थनालक्षणम्. । ४ गीता ३, ९.

चक्रपरिभ्रमणे दण्डस्येव मुख्योपयोगे तृतीया । अस्या मुक्तेर्गौणत्वाय नात्र प्रार्थनापद-प्रयोगः । तथा च तादृशभगवद्भक्तसख्यं पुष्टिमर्यादायां मोक्ष इत्युक्तम् ।

टिप्पणी—ननु संसारचक्रभ्रमणे साधनान्तराणामविद्याकामादीनां सत्त्वात्कथं कर्ममात्रं तत्साधनत्वेनोक्तमित्यत आहुः—**चक्रपरिभ्रमण** इति । सर्वेषां निमित्तकारणत्वेपि कारणता भोगविषयत्वेन मुख्योपयुक्तानां कर्मणामेव । घटे दण्डस्येवेति ज्ञापनाय तृतीयेत्यर्थः ।

[१४] नन्वर्थतः प्रार्थनासिद्धावपि तद्वाचिपदप्रयोगाभावतात्पर्यमाहुः—**अस्या** इति । **अस्याः** पुष्टिमर्यादामुक्तेर्द्वितीयापेक्षया गौणत्वज्ञापनायात्र प्रार्थनापदानुक्तिः । निर्गलितार्थमाहुः—**तथा चेति** । एतादृशं पूर्वोक्तधर्मविशिष्टं चक्रभ्रमणादिक्लेशप्राप्यं भगवद्भक्तसख्यं पुष्टिमर्यादायां मोक्ष इत्युक्तम् ।

प्रकाशः—

आहुः—**चक्रे**त्यादि । कर्माभावे ताभ्यां तथाभ्रमणाभावस्यानुभवसाक्षिकत्वाद्भ्रमणे मुख्योपयोगः कर्मणामेवातस्तेषामेव तथात्वं बोधितमित्यर्थः ।

[१४] ननु भवत्वेवं तथापि सख्यं प्रार्थयत इति यदुक्तं तदसङ्गतम् । प्रार्थनावाचक-पदस्यात्रानुपलम्भादतो व्याख्यानं सर्वमेव सन्दिग्धमित्यत आहुः—**अस्या** इत्यादि । तथा च तदप्रयोगमात्रेणोक्तेऽर्थे न सन्देह्यमित्यर्थः । सिद्धमाहुः—**तथा चे**त्यादि । पुष्टिप्रवाहमर्यादायां "**तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशय**" इति जीवभेदं पूर्वोक्तहेतुभिर्निगमयित्वा भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिः, तेषां स्वरूपादिभिर्भगवत्तुल्यत्वं, सेवासिद्ध्यर्थमीषत्तारतम्यं चोक्त्वा तेषां शुद्धमिश्रभेदेन द्वैविध्यं प्रतिज्ञाय मर्यादामिश्राणां गुणज्ञत्वं लक्षणमुक्तं, तच्च भगवद्रूपसेवार्थं सृष्टत्वे सति स्वरूपादिभिर्भगवत्तुल्यत्वे सति सेवार्थमीषत्तारतम्यवत्त्वे सति भगवद्गुणज्ञत्वं मर्यादामिश्र-पुष्टजीवत्वमिति फलति। तथा "**वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा । वैष्णवत्वं हि सहजं ततोन्यत्र विपर्यय**" इत्यन्यथारूपज्ञापनपूर्वकं सामान्यलक्षणं त्रयाणां तत्रोक्तम्। तन्मूले "**नैकात्मतां मे**" "**प्रायेण मुनयः**" "**परिनिष्ठितोपी**"त्येतेषु "**तत्रोभवद्भगवान् व्यासपुत्रः**" "**तं[2] द्व्यष्टवर्षं**" "**द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्करः । अंशांशेनावतीर्योर्व्यां संप्राप परमं पदं**" "**तं स्कन्द इत्याचक्षते**" सुहृत्तमदिदृक्षितभङ्गे "**गोविन्दे[3]भुजगुप्तायां** द्वारवत्यां **कुरूद्वह । अवात्सीन्नारदोभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालस**" इत्यादिभिः शुकसनत्कुमारनारदेषु स्फु-टम्, तथा "कायेन तु फलं पुष्टावि"ति पुष्टिफलस्य स्वरूपसाध्यत्वं तत्रोक्तम् । तदत्र "**वैयासकिः स भगवानि**"त्यनेनोक्तम् । तेन लौकिकत्ववैदिकत्वरूपा इत्यर्थः। अत्रापि पूर्वकक्षा परीक्षिति, उत्तर-कक्षा सनत्कुमारादिषु ज्ञेया । छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे सर्वात्मभावविवरकतया तस्मिंस्तथा-त्वस्य शक्यवचनत्वाच्छ्रुतिगीतार्थनिर्णयस्य भजनार्थतायाः सुबोधिन्यां निर्णीतत्वाच्चेति । अयं मोक्षः प्रायस्तुरीयाश्रमाणां हंसपरमहंसानामेवेति भाति । उदाहरणस्य तेष्वेवोपलम्भादिति दिक् ।

श्रीवल्लभटि०—अस्या इति । शुद्धपुष्टिमुक्त्यपेक्षया गौणत्वादित्यर्थः ।

---

१ भा. १, १९, २९. । २ भा. १, १९, २६. । ३ भा. ११, २०, १. ।

द्वितीयमाह—त्वन्मायेति । समासादेव भिन्नतया न मायामोहनम् ।

टिप्पणी—[१९] पुष्टिपुष्टिमोक्षं वक्तुं सजातीयत्वबोधनायाभासमाहुः—**द्वितीयमाहेति । द्वितीयं** भक्तिमार्गीयं **मोक्षमाहेत्यर्थः** । तस्य मर्यादाऽप्राप्यकेवलपुष्टिप्राप्तिप्राप्यत्वात् तत्सजातीयत्वसिद्धिरित्यर्थः । **त्वन्मायेति । संसारचक्रे भ्रमतो** भगवदिच्छया कुटुम्बासक्तस्य न किन्तु, **त्वन्मायया** [illegible] मे **भूयादिति** संबन्धः । पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमाहुः—**समासादेवेति । त्वन्मायेतिसमासेन** तस्याः स्वरूपसंबन्धित्वमुच्यते । सा च स्वरूपसंबद्धैव तदर्थं मोहयति न तु पृथग्भावेन लीलार्थमेव तस्याः प्राकट्यादत एव तदुपक्रमे तस्या आज्ञापनम् । **वैष्णवीं व्यतनोन्मायामित्यादि**ष्वपि सैवोक्ता । सा च भगवान् यत्र प्रकटीभूय लीलाः करोति तत्रैवोपयुज्यते, तदभावे लीलाऽसंभवात् । एवं सति पुष्टिपुष्टिमोक्षस्य प्रकटलीलाविशिष्टप्रभुस्वरूपान्तररमणरूपत्वात् तदुपयोगित्वेन गृहादिष्वासक्त्यपेक्षणात् **त्वन्मायये**त्युक्तम् । पूर्वत्र तु पारोक्ष्येण साक्षाल्लीलाऽसंभवान्नासक्तेरुपयोगः । माया तु तत्रापि भगवदीया परं न स्वरूपसंबन्धिनी, "**मम माये**—" तिव्यत्यासेन कथनात् तरणोक्तेश्च । अत एवात्रोक्तं **न भिन्नतया** प्रभुपृथग्भावेन **मायामोहन**मिति, किन्तु प्रभुरेव तया मोहयतीत्यर्थः ।

[१५] **प्रकाशः**—अतः परं पुष्टिपुष्टिमोक्षं विवरितुमाहुः—**द्वितीय**मित्यादि । ननु "**प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः । स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतं**" "**त एते साधवः साध्वि**" "**सत्सङ्गेन हि दैतेया**" इत्यादिवाक्यैः सत्सङ्गस्य मोक्षद्वारत्वात् पूर्वोक्तवाक्येषु गुणगानस्य फलत्वसाधनाच्च पुष्टिमर्यादामोक्षरूपत्वं तत्सख्यस्योचितम् । तच्च पूर्वार्द्धे **भूयादि**त्यदूरान्वयाङ्गीकारेण सिद्धम् ।

अतः परमुत्तरार्द्धे देहाद्यासक्तिबोधकं स्वविशेषणमवशिष्यते, निषेधो नाथपदश्च । तथा सति देहाद्यासक्तिनिषेधः प्रार्थनीयत्वेन फलिष्यतीत्यासक्तिरूपो मोक्षः कथमत्र कथं वा देहाद्यासक्तेर्मोक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां भगवदपरोक्षज्ञानेन पुष्टिपुष्टिमोक्षस्य पूर्वं व्यवस्थापितत्वादत्र तादृशत्वेन तस्या मोक्षत्वं वक्तुं देहाद्यासक्तिजनकमोहने विशेषमाहुः—**समासा**दित्यादि । मायाशक्तिर्हि मोहने अधिकृता । तत्र यदि "**माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति**" श्रुत्या मायाविद्ययोरभेद आद्रियते तदापि "**ससर्जाग्रेन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् । महामोहश्च मोहश्च तमश्चाज्ञानवृत्तय**" इति "**तामिस्रमन्धतामिस्रं तमो मोहो महातम**" इति द्वादशविंशाध्यायवाक्ययोः पर्वक्रमभेदेनाविद्याभेदस्य तृतीयस्कन्धसुबोधिन्यां विंशाध्याये भगवत्कर्तृकत्वकथनपूर्वकं व्युत्पा-

---

१ गच्छ देवि व्रजं भद्रे इति । २ भा. १०, ८, ४३. । ३ गीता ७, १४. मम माया दुरत्ययेति गीतावाक्ये मन्मायेति पदं नोक्तम् तत्र मायाया मोहरूपत्वात् तस्यास्तरणमुचितम् न तु लीलारूपमायायास्तरणम् । ४ भा. ३, २५, २४. । ५ भा. ११, १२, ३. । ६ भा. ३, १२, २. । ७ भा. ३, २०, १८. ।

पूर्वस्मादेतस्य विशेषस्त्वत्पदेनोक्तः । आभिमुख्यञ्च । त्वदिच्छया प्राप्तस्यात्मात्मजादिषु सख्यं पुष्टिपुष्टिमोक्षः ।

टिप्पणी—[१६] ननु को विशेषो मोहस्यैकजातीयविषयत्वादित्याशङ्क्याहुः—**पूर्वस्मादि**ति । **पूर्वस्मात्** मोहादे**तस्य** पुष्टिपुष्टिमोक्षाय मोहस्य **विशेष** आदरणीयत्वं मोक्षाङ्गत्वादिरूप**स्त्वत्पदेन** प्रकारतया तत्संबन्धसूचके**नोक्त** इत्यर्थः । यद्वा, नन्वेतस्मिन्नपि मोक्षे मायामोहस्य तुल्यत्वात्को विशेष इत्यत आहुः—**पूर्वस्मादि**ति । **एतस्य पूर्वस्मात्** मोक्षाद्वि**शेषस्त्वत्पदेनोक्तः** । एतत्संबन्धिमायाया अपि सदा स्वरूपसाहित्यादिति भावः । किञ्चात्र मोक्षे विशेषः प्रकारान्तरेणाप्युपपादनीय इत्याहुः—**आभिमुख्यं** चेति । एतत्प्रार्थनावसरेपि यत्र वृत्रस्य प्रभुप्राकट्यम्, अन्यथा त्वत्पदं न प्रयुञ्ज्यात् । तत्र तदनुभवे तस्य का वार्तेति भावः ।

प्रकाशः—

दनात्पूर्वापेक्षयोत्तमत्वस्य च ततोपि देहाहङ्कारो भगवत्सेवौपयिकत्वादुत्कृष्ट इति पञ्चमपर्वव्याख्यानेन सूचनाद्भगवद्वैमुख्येन महाभोगेच्छारूपस्य तत्प्रथमपर्वण इन्द्रे वर्त्तमानस्य मखभङ्गद्रुतरुहरणलीलोपयोगिताया, भोगेच्छारूपस्य द्वितीयस्योग्रसेनादौ, अज्ञानस्य तृतीयस्य "**सैन्यो नष्टस्मृतिरि**"त्यादौ, मोहस्य चतुर्थस्य कालियदमनादौ, महामोहस्य पञ्चमस्य सेवौपयिकतायाः सर्वत्र स्फुटत्वाच्च तदुत्तमतायाः स्फुटत्वेन प्रकारभेदो मोहने । यदि च "**विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणां । मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मित**" इतिवाक्ये कार्यकारणभावोक्त्या भेद आद्रियते तदाप्यविद्याकृतं मोहनं संसाराय, मायाकृतं तु भगवल्लीलार्थं, तदपि "**वैष्णवीं व्यतनोन्मायां प्रजास्नेहमयीं प्रभुरि**"त्यादौ स्फुटम् । प्रकृते च तदभिप्रेतमतस्तव माया **त्वन्माये**ति साक्षात्सम्बन्धबोधकात् त्वदविनाभूता माया **त्वन्माये**ति वा तथाभूतात्समासादेव **भिन्नतया** भगवत्सम्बन्धराहित्येन केवलं संसारार्थतयेति यावत् । तथा न **मायामोहन**मित्यर्थः ।

[१६] ननु शक्तेः शक्तिमदविनाभावस्य साक्षात्सम्बन्धस्य च सर्वजनीनत्वात् सर्वतन्त्रसिद्धत्वाच्च सर्वदैव तथात्वेन प्रागपि वैष्णव इति पूर्वजन्मीनस्यापि देहपुत्राद्यासक्तिरूपमोहस्य तथात्वेन तस्य च बन्धकताया मूले पुत्रशोकशापादिकथया स्फुटत्वेन प्रकृते ततः को विशेषो ? येन मोक्षत्वमित्यत आहुः—**पूर्वे**त्यादि । अविनाभावस्यानुक्तसिद्धत्वेन तद्बोधकपदोक्तिप्रयोजनाभावेपि या तदुक्तिः सेदानीं प्रार्थ्यमानस्य मोहस्य तच्चिकीर्षितलीलार्थत्वं बोधयतीत्येष पूर्वस्माज्जन्मनो विशेष इत्यर्थः ।

ननु भवतु लीलार्थत्वं तथापि मायामोहो भगवदज्ञानस्य "**ये**[१] **संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपमि**"त्यादिषु सिद्धत्वात् परोक्षज्ञानमपि चेद्दूरे कुतस्तर्हि प्रत्यक्षसंभावनेति पूर्वोक्तव्यवस्था तु भज्येतैवेत्यत आहुः—**आभिमुख्यं** चेति, तद्धि भगवतो नाभिमुख्ये, प्रकृते

श्रीवल्लभटि०—**पूर्वस्मादि**त्यत्र । पूर्वत्र माया भिन्ना, तस्याश्च परित्यागः । अत्र तु स्वरूपाभिन्ना सेति न तत्परित्यागः; प्रत्युत स्वरूपविषयकासक्तिजनकत्वेन फलसाधकत्वाद्गुण एव, अतो **विशेषस्तेने**त्यर्थः । **आभिमुख्यञ्चे**ति । प्रत्यक्ष एव त्वत्पदव्यवहार इति तत्प्रार्थनायामेव भगवदाभिमुख्यमितीदमपि विशेषहेतुरित्यर्थः ।

१ त्वत्पदेन मायाया उत्कृष्टतासूचकेनेति स्पष्टोऽर्थः । २ भा. १०, ८, ४४.

त्वत्सेवौपयिकत्वेन चित्तस्य तेष्वासक्तिं नाथपदेन प्रार्थयते । तेषां नाथत्वे तथा भवतीत्यर्थः । चक्र एव परिभ्रमतः सख्यं न भगवदिच्छया हिरण्यकशिपुप्रभृतिष्विव कुटुम्बासक्तस्य, सर्वथानन्यत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।

टिप्पणी—[१७] ननु **त्वन्मायये**ति को विशेषो ? यथाकथञ्चिदपि पुत्रादेर्भगवदीयत्वेन आसक्तया तत्सख्यस्य मोक्षत्वादित्याशङ्क्याहुः—**चक्र एवे**ति । **चक्र एव परिभ्रमतस्तत्सख्यं** भवतु, अनन्यत्वाक्षतेः पुष्टिमर्यादामोक्षरूपत्वाच्च, न तु **भगवदिच्छया** स्वावतारकारणीभूतया, **हिरण्यकशिपुप्रभृतिषु** यथा दैवगत्या प्रह्लादे पुत्रतया आसक्तिः सख्यञ्च पुत्रवात्सल्यरूपं, अन्यथा न शिक्षां दापयेत्, तथा कुम्टुबासक्तस्य मे न भूयात्किन्तु त्वन्माययेत्यर्थः । सोपि पुरा भक्त एव शापेनासुरो जात इति साम्येन प्रार्थनां तज्जातीयां मन्येत प्रभुरितिभिया निषेधप्रार्थनमिति भावः ।

ननु तथापि भगवद्भक्तासक्तेस्तत्सख्यस्य विद्यमानत्वात् को दोष इति चेत्तत्राहुः—**सर्वथे**ति । भगवन्मायामन्तरा केवलं भगवदीयपुत्राद्यासक्तावप्यनन्यत्वभङ्गस्तदंशे तत्संबन्धास्फूर्तेः । न हि अनन्याः कदाचिदपि तदसंबद्धं किञ्चिदपि स्मरन्ति । दृष्टं च हिरण्यकशिपौ प्रह्लादासक्त्या शिवभजनमतोऽन्यथा सर्वथैवानन्यताभङ्ग एव । तस्मात् त्वन्माययैव तथासक्तस्य सख्यं भूयादितिभावः ।

प्रकाशः—

प्रत्यक्षं भगवन्तं प्रति युष्मत्पदोक्त्याभिमुख्यं सूच्यते, तेन यथा "**वैष्णवीं व्यतनोदि**"त्यादौ मोहनं तथाभिप्रेतं, तच्च प्रत्यक्ष इति न व्यवस्थाभङ्गलेशोपीत्यर्थः ।

[१७] उक्तं विशेषं निगमयितुं पूर्वं जातयोः सख्यासक्त्योः स्वरूपं परिच्छिन्दन्तः प्रथमं सख्यं परिच्छिन्दन्ति—**चक्र एवे**त्यादि । पूर्वं नारदाङ्गिरसोर्मर्यादापुष्टभक्तयोर्यत्सख्यं तत्स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमत एव । अत एव "**ज्ञात्वान्याभिनिवेशं ते पुत्रमेव ददावहमि**"त्यन्तान्यङ्गिरोवाक्यानि, अग्रेम्बिकाशापो वृत्रदेहाप्तिश्च **न भगवदिच्छया** परीक्षित इव न कर्मबन्धत्याजिकया तयेति, पौर्वत्रिकसख्यस्वरूपं परिच्छिन्नम् । तेन एतादृशभगवद्भक्तसख्यं पुष्टिमर्यादायां मोक्ष इत्यत्रापि कर्मबन्धत्याजिकया भगवदिच्छयेति विशेषणीयमिति बोधितम् । अतः परमासक्तिं परिच्छिन्दन्ति—**हिरण्ये**त्यादि । अत्र सख्यपदरहितां पूर्वफक्किकामनुषज्ज्यासक्तिपदं चाध्याहृत्य योजनीयम् । तथा च तत्प्रभृतिष्विव स्वस्यापीतः पूर्वं वृत्रदेहे चित्रकेतुदेहे च शापप्रयोजकशिवोपहासादिना तथात्वादासक्तिरपीतः प्राक्तना चक्रे परिभ्रमत एव । न तु कर्मत्याजकपूर्वोक्तमोहसंपादकभगवदिच्छयेत्यर्थः । तेनैवं प्राक्तनोभयस्वरूपनिष्कर्षेण प्रार्थ्यमानयोर्विशेषो निगन्तव्य इति भावः ।

श्रीवल्लभटि०—चक्र एवेत्यत्र । यद्यपि हिरण्यकशिपुप्रभृतिषु भगवदिच्छया शापेन लोके जातेषु तत्कुटुम्बिनां सख्यमुत्तमश्लोकजनसख्यम्, तथापि तन्न मोक्षरूपम् । कुटुम्बित्वेनोपाधिप्रयुक्तत्वात् । भगवदीयत्वप्रयुक्तमेव तत्तथा, सर्वथाऽनन्यत्वसाधकत्वात् । तथा च तत्रैव परिभ्रमतस्तद्भूयादित्यर्थः । तदिच्छां विना तज्जनानां जन्माभावात्कुटुम्बित्वेन सख्याभाव इति भगवदिच्छयेत्युक्तम् ।

---

१ पुत्राद्यासक्त्यंशे सति । २ भगवत्संबन्धास्फूर्तेः । भा. ६, १९, २०. ।

कृतार्थत्वं तु नाथपदप्रयोगादेव सूचितम् । तदन्ते च प्रार्थना, * 'भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था' इतिसिद्धान्तात् ।

टिप्पणी—[१८] नन्वयं प्रकारस्तु लीलासृष्टिस्थेष्वेव, वृत्रस्य तु कथमेवंकथनाधिकार इत्यत आहुः—**कृतार्थत्वं त्विति** । स हि तद्भावहृद्यागत्यैव कृतार्थः पूर्णसर्वार्थः । न ह्येतदतिरिक्तमन्यस्य किञ्चित्फलं भवति । रसानुभवस्तु तेषामेव । अन्यः कामयमानोप्ययोग्यः [1]तेतदतस्तद्भावस्फुरणेन भगवदीयत्वसिद्ध्या कृतार्थ एव । अन्यथा **नाथपदं** न प्रयुञ्ज्यात् । न हि केचिदप्यभगवदीया भगवन्तं नाथत्वेन संबोधयन्ति, तदनधिकारात् । अनधिकारकृतस्य दोषावहत्वाच्च । प्रकृते तत्कथनाधिकारसिद्धौ सिद्धं [2]तथात्वमिति भावः ।

[१९] नन्वेवं सति फलान्तरानभिलाषिणः प्रार्थना न घटत इत्याशङ्क्याहुः—**तदन्ते चेति** । **नाथपदप्रयोगान्तेपि** या सख्यप्रार्थना सा भक्तिसिद्धान्तबोधनाय । तत्र हि भगवदीयत्वमेव परमपुरुषार्थः । **"भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था"** इतिवाक्यात् । स च तत्सख्येनैव भवतीति ज्ञापनाय तथाप्रार्थनमिति भावः ।

प्रकाशः—[१८] नन्वस्त्वेवं तथाप्यग्रे प्रार्थितं सेत्स्यतीत्यत्र किं गमकमत आहुः—**कृतार्थेत्यादि** । पूर्वसन्दर्भे भक्तत्वस्य स्फुटत्वादत्र च **नाथपदप्रयोगेण** दैन्याविर्भावबोधना**"भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनमि"**ति सर्वत्र दर्शनेन भगवत्तोषादिति तत्प्रयोगादेव तत्सिद्धिः सूचितेत्यर्थः ।

[१९] नन्वत्रासक्तिरूपैव कृतार्थतेत्यत्र किं गमकमत आहुः—**तदन्त** इत्यादि । इदं वाक्यं पञ्चमस्कन्धीयषष्ठे ऋषभचरितसमाप्तावस्ति, तत्र च पूर्वगद्ये चरित्रश्रवणश्रावणयोः फलं भक्तिरिति **"भगवति तस्मिन् वासुदेव एकान्ततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्त्तते"** इत्यनेनोक्ता । तदग्रिमे **"यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारतापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयन्तस्तयैव परया निर्वृत्त्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था"** इति वर्तते । तत्र संसारावस्थावस्थितानां कवित्वेन भगवद्गुणगातॄणां भक्तिजन्यसुखेन भगवद्दत्तपरमोक्षानादरपूर्वकं भगवदीयत्वधर्मणः सर्वतः सम्यक्प्राप्तसर्वपुरुषार्थत्वमुक्तम् । तावता **"सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः"** **"स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत"**

श्रीवल्लभटि०—ननु सर्वसाधनापेक्षारहितेन कृतार्थेन पुष्टिमोक्षः प्रार्थ्य इति तत्राहुः—**कृतार्थत्वंत्विति** । सर्वसाधनैस्त्वं चेन्नाथस्तदा न किञ्चित्कर्तव्यमिति त्वत्पदेन तत्सूचितमित्यर्थः । **तदन्ते चेति** कृतार्थत्वान्ते । पुष्टिमोक्षप्रार्थनेत्यर्थः । पुष्टिमोक्षस्वरूपमाहुर्भगवदीयत्वेनैवेत्यनेन ।

* भा० ५-६-१७. १ अयोग्यमिच्छन्पुरुषः पतत्येव न संशयः । २ लीलासृष्टिस्थत्वम् । ३ भा. ३, २९, १३+१४. ।

धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं माया क्रमाद्देहाद्यध्यासं करोति । तत्र देहाध्यासे धर्मसिद्धिः प्रसिद्धा । पुत्रापेक्षया अन्यार्थस्योत्कृष्टस्याभावादर्थसिद्धिः ।

टिप्पणी—[२०] नन्विदमद्भुतमिवाभाति यन्मोक्षे मायातत्कार्यसंबन्धसाहित्यमित्याशङ्क्य मोक्षेऽद्भुतत्वसाधनाय वैलक्षण्यं निरूपयितुमाहुः—**धर्मार्थे**ति । अत्रायमाशयः मर्यादामार्गीयमोक्षे हि तन्मात्रानुभवो न धर्मार्थकामानां प्रत्युत विरुद्धत्वं च । प्रकृते तत्साहित्याविरुद्धत्वादिबोधनायात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्येत्युक्तम् । यतो **माया क्रमात्** देहेन्द्रियादिक्रमाद्देहाद्यध्यासं चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं **करोति** । तत्रैकेनैव देहाध्यासेन धर्मार्थकाममोक्षान्तान्साधयति । एवमिन्द्रियाद्यध्यासेनेति क्रमो ज्ञेयः ।

[२१] तत्र देहाध्यासं विवृण्वन्ति **तत्रे**ति । तत्रैतेष्वध्यासेषु **देहाध्यासे धर्मसिद्धिः प्रसिद्धा,** तदध्यासवतामेव तत्राधिकारात् । **अर्थसिद्धि**रपि देहाध्यासेन यतः पुत्ररूपस्योत्कृष्ट-

प्रकाशः—

इति च स्मारितम् । तेन तादृशपरमभक्तियुजां संसारस्य मुक्त्याधिक्यं तत्र स्फुटति, तदत्रापि स्ववि-शेषणनाथपदप्रयोगाभ्यां स्फुटतीति तदन्ते तादृशसिद्धान्तं हृदि कृत्वा प्रार्थनैव तादृशासक्तिरूपकृतार्थत्वगमिकेत्यर्थः । **सिद्धान्ताद्**िति ल्यब्लोपे पञ्चमी ।

[२०] ननु भवत्वेवं तथापि त्रिवर्गस्य गृहाश्रमे संसिद्धेर्मोक्षस्येतरेषु संसिद्धेः प्रकृते च दारात्मजपदाभ्यां गृहाश्रमबोधनात् तस्मिन्नितरेतरविरुद्धचतुर्वर्गानुभवसिद्धिर्न बुद्धिमधिरोहतीत्याकाङ्क्षायां तदनुभवप्रकारमाहुः—**धर्मे**त्यादि । **माये**ति पूर्वोक्ता । **करोती**ति पुष्टिपुष्टिभक्तानां करोति ।

[२१] **तत्रे**ति । तेष्वध्यासेषु । **प्रसिद्धे**ति । ब्राह्मणत्वाद्यभिमानाभावे वासन्तिकाधानादिकरणायोगात्तदुपदेशशास्त्रादरतत्करणाभ्यां प्रसिद्धा । **पुत्रे**त्यादि । पुत्रे प्राणाधिकप्रियत्वभानात्तत्र ममतारूपस्तत्साकल्यवैकल्ये स्वसाकल्यवैकल्यभानान्नाशे देहप्राणवियोगाच्च तदाद्यर्थेऽहन्तारूपो वा प्राणाध्यासस्तस्मिन् सति तदुपार्जनप्रयत्नात् प्राणाध्यासेर्थसिद्धिः । प्रसिद्धेत्यध्याहारेण

श्रीवल्लभटि०—भगवदीयत्वेन सर्वार्थपरिसमाप्तौ प्रकारमाहुः—**धर्मार्थकामे**ति । **माया** यथा सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं जीवस्य **देहाद्यध्यासं करोति,** तं विना तदसंभवात्, तथा लिलौपयिकी माया पुष्ट्यङ्गीकृतस्य भगवदीयत्वेन तमुत्पादयति न तु लोकवदित्याशयः । तेन तत्तद्विषयेष्वपि तदीयत्वेनैव रागो न त्वन्यथापीति सिद्धम् । तत्रेति चतुर्विधाध्यासेष्वित्यर्थः । **प्रसिद्धा** लोक इति शेषः । तथात्र तदध्यासेन भगवद्दास्यसिद्धिरित्यर्थः । लोके यथेन्द्रियाध्यासेनार्थसिद्धिस्तथात्र भगवत्सेवौपयिकत्वेन पुत्रादिना तत्सिद्धिः । मूले अर्थनिरूपण आत्मजपदं यदुक्तं तदाशयमाहुः—**पुत्रापेक्षये**त्यनेन । पुत्राभावे अन्यार्थस्याप्यप्रयोजक-

स्त्रिया कामसिद्धिः प्रसिद्धा । * ' [illegible] गृह एव विशिष्यते ' इति न्यायान्मोक्षः ।

टिप्पणी—

स्यार्थस्य तदध्यासेनैव सिद्धेः । कामसिद्धिरपि स्त्रीसापेक्षा देहाध्यासमूलैव । **गृहासक्तिरपि** तन्मूलैव ।

[२२] चतुर्विधस्यापि मोक्षरूपत्वमाहुः—**भक्तानामिति** । भगवन्मायया लीलोपयोगिपदार्थत्वेन तत्रासक्त्या तन्निरोधेन ब्रह्मभावापेक्षया गृहमेव भक्तानां विशिष्टं, यतो ब्रह्मभावेऽखिलपुरुषार्थाननुभव इन्द्रियादिवैफल्यं च । अतोऽलौकिकदेहप्राप्त्या प्रभुप्राकट्येनाखिलपुरुषार्थरूपलीलायास्तद्भक्तसाहित्येनान्तररमणात्मकोनुभवो मोक्ष इति सिद्धम् ।

प्रकाशः—

योज्यम् । तेष्वेव ममतारूपोऽध्यासो वा । मूले पुत्रपदमर्थमात्रोपलक्षकमित्याशयेनैवमुक्तम् । **स्त्रिये**त्यादि । अत्र इन्द्रियाध्यासः स्त्रियामेव, ममतादि वा तेन कामसिद्धिस्तथेत्यर्थः ।

[२२] **भक्तानामित्यादि** । † " **ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा । सङ्घातस्य विलीनत्वाद्भक्तानां तु विशेषतः" " सर्वेन्द्रियैस्तथा चान्तःकरणैरात्मनापि हि । ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यते "** इति निबन्धकारिकाभ्यां, ‡ " **पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसप्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति" तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः । हृतात्मनो हृतप्राणाँश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते"** इति श्रीकपिलदेववाक्यद्वयार्थः सङ्गृहीतः, तदुक्तन्यायान्मोक्षानिच्छापूर्वकभगवदेकतानतारूपान्मोक्षस्तच्चिकीर्षितलीलोपयुक्तगृहासक्तिपूर्वकभगवदानन्दानुभवरूपो मोक्षः । गोपिकादितुल्यानां प्रसिद्ध इति योजना । तथा च दृष्टत्वात्परस्पराविरोधो व्रजभक्तादीनामिवेत्ययं प्रकार इत्यर्थः ।

श्रीवल्लभटि०—

त्वात्, तेन तत्सिद्धिरित्यर्थः । उत्कृष्टत्वन्तु भगवदर्थसंपादितार्थरक्षकत्वेन मुख्यतया सेवौपयिकत्वेन वंशजननद्वारा परम्परया सेवानिर्वाहकत्वेनैकविंशतिपुरुषोद्धारकत्वेन च । लोके पुत्रस्यार्थत्वेन प्रसिद्ध्यभावात् सा नोक्ता ।

स्त्रियेति । तया यथा विषयार्थे कामसिद्धिः प्रसिद्धा तद्वदत्रापि सेवायामुभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावाय भगवदीयपुत्रोत्पत्त्यैव तत्सिद्धिरित्यर्थः । **भक्तानामिति** । यथा तेषां भजनोपयोगित्वेन विविधलीलारसानुभावकत्वेन शून्यस्थितितुल्यमोक्षापेक्षया **गृहमेव विशिष्यते** तन्न्यायेनैतस्यापि पुष्टिमार्गीयत्वात्तन्मार्गीयभक्तभावभावनया भजने तथैव परमानन्दानुभवे स ततो विशिष्यते । अयमेव " **सोश्नुते सर्वान् कामान् सहे**"त्यत्र मुख्यतया निरूपितः पुष्टिमार्गीयो **मोक्षो**, न तु कैवल्यम् ।

---

* निबन्धशास्त्रार्थप्रकरणे का० ९१. † निबन्ध शा. ९३+९४. ‡ भा. ३, २५, ३५+३६

चित्तस्य वासुदेवात्मकत्वान्मोक्षप्रकरणत्वाच्चित्तपदप्रयोगः । क्रीडाप्रतिबन्धकत्वात्प्रकृते विरोधाच्च निषेधप्रार्थना ।

टिप्पणी—[२३] ननु कथमस्य तदधिकत्वेपि मोक्षरूपत्वं, चित्तासक्तेः संसाररूपत्वादित्याशङ्क्याहुः—**चित्तस्येति** । चतुर्विधेऽन्तःकरणे **चित्तस्य** वासुदेवात्मकत्वात्तस्य च मोक्षदातृत्वात्तद्वाचिचित्तपदप्रयोगेण मोक्षरूपत्वं सिद्धमित्यर्थः । किञ्च, प्रकरणमपि मोक्षस्येतिज्ञापनायापि चित्तपदप्रयोग इत्याहुः—**मोक्षप्रकरणत्वादिति** ।

[२४]ननु भगवन्मायाजनितासक्तिमात्रं प्रार्थ्येत, किं केवलासक्तिनिषेधप्रार्थनेनेत्यत आहुः—**क्रीडाप्रतिबन्धकत्वादिति** । केवलासक्तिनिषेधाभावे 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'तिन्यायेन भग-

प्रकाशः—[२३] प्रकृते तादृशोनुभवप्रकारो विवक्षितोन्तःकरणाध्याससाध्यश्चेत्यत्र किं गमकमत आहुः—**चित्तस्येत्यादि** । ***यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम्**इतिकपिलवाक्येन सर्वेष्वन्तःकरणेषु चित्तस्य वासुदेवात्मकत्वात् सृष्टिस्थितिप्रलयमोक्षकर्तृषु प्रद्युम्नादिषु चतुर्षु वासुदेवस्य मोक्षदातृत्वादत्र मोक्षप्रकरणादत्र चित्तपदप्रयोगः । तथा च स एवोक्तप्रकारानुभवस्य तस्यान्तःकरणाध्याससाध्यतायाश्च विवक्षितत्वगमक इत्यर्थः । अनेन तादृशासक्तेर्मोक्षत्वे युक्तिरपि स्मारिता । तथा हि यत्रेदं चित्तस्य वासुदेवात्मकत्वबोधकं वाक्यं तत्रैव मनसोऽनिरुद्धत्वबोधकमहङ्कारस्य सङ्कर्षणत्वबोधकं च वाक्यमस्ति, तेन तत्तदन्तःकरणाधिदैविकत्वं तेषां व्यूहानां तत्र सिद्धम् । भक्तान्तःकरणरूपाश्च त एव । किञ्च, यो योऽध्यासः स सर्वोप्यहङ्काराध्यासमूलकः, अहङ्कारश्च सङ्कर्षणात्मकः, तत्रास्याहमित्यध्यासस्तदहङ्ग्रहोपासनातुल्यकक्षो भवति, अहङ्ग्रहोपासना च सर्वतापनीयसिद्धा । तथा च सा यथा मोक्षफलकत्वान्मोक्षरूपा तथायमध्यासोपि मोक्षफलकत्वान्मोक्षरूप इति तन्मूला देहाद्यासक्तिरपि तथेति ।

[२४] ननु सर्वमिदं तदोपपद्येत यदन्तरा नप्रयोगो न स्यात्, दृश्यते च स इति नायमर्थः साधीयान् । किन्तु स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतो मम उत्तमश्लोकजनसख्यं भूयात् तस्य प्रार्थनीयत्वे हेतुः त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य नेति "**भवापवर्गो भ्रमतो यदे**"तिवाक्याद्देहाद्यासक्तौ तन्न भवतीति तदभावपूर्वकतत्सख्यमात्रप्रार्थनेत्ययं युक्त इत्यत आहुः—**क्रीडेत्यादि** । उक्तसख्यस्येति शेषः । अयमर्थः, त्वया ह्येतस्यासाधुत्वेन अनुपपत्तिमात्रमविवक्षितत्व-

श्रीवल्लभटि०—**चित्तस्येति** । चिती संज्ञान इति धातोश्चित्तं ज्ञानात्मकम् । तच्च सत्त्वजन्यम् । तदधिष्ठाता वासुदेव इति तदात्मकत्वमुक्तम् । इतः पूर्वं त्रिभिः श्लोकैः पुष्टिमार्गीयपुरुषार्थत्रयमुक्तम् । अत्र तन्मार्गीयो मोक्षो निरूप्यते इति तत्प्रकरणत्वम् । "**ज्ञानान्मोक्ष**" इतिन्यायेन **चित्तपदप्रयोगो** मूले । तेन शुद्धज्ञानात्मकत्व एव तस्य यथा मोक्षसाधकत्वं तथा शुद्धपुष्टिमार्गीयभावात्मकत्व एव तन्मोक्षसाधकत्वमित्यर्थो ज्ञापितः । **क्रीडेति** । संसारहेतुभूतमायामोहापगम एव तद्गृहे भगवान् क्रीडतीति तत्प्रतिबन्ध-

---

* भा० ३, २६, २१. १ भा० १०, ५१, ५४.

तथा च कर्मसंबन्धव्यतिरेकेण केवलभगवन्मायया रमणरूपया भगवत्सेवाश्रवणादेः[illegible]

टिप्पणी—

व[illegible]।याथामपि तत्सत्त्वे तन्मिश्रणेन पुत्रादिषूभयप्रकारबुद्धौ केवलभगवन्मायाभावान्न भगवान् क्रीडतीति क्रीडायां प्रतिबन्धकत्वात्तन्निषेधप्रार्थनमिति भावः। अत एव "**सैमागतान्पूजयती व्रजौकस**"इत्यत्र भगवदीयत्वेपि ज्ञातिबुध्या तत्रासक्तौ मातृचरणानां तथाभाववर्णनं, लीलारसानुभवप्रतिबन्धकशकटभङ्गश्चेति। किञ्च, मोक्षविरुद्धत्वादपि केवलासक्तिनिषेधप्रार्थनमित्याहुः—**प्रकृते विरोधाच्चेति**। प्रकृते विरोधो नामावल्यां शकटभेदचरित्रे लौकिकभाववर्णनं चेति। मोक्षो हि भगवदीयत्वं, तच्च सर्वांशे तदीयत्वानुसन्धानरूपं, तत्र केवलासक्तेरंशतः सत्या अपि बाधकत्वान्निषेधप्रार्थनमित्यर्थः। [२९] सिद्धमर्थमाहुः—**तथा चेति**। **कर्मसंबन्धव्यतिरेकेण** संसारेपि प्रभुसंबन्धात्सर्व-

प्रकाशः—

गमकतयोच्यते, सा तु नास्ति। तथा हि अत्र संदर्भे "**अहं समाधाये**"त्यादिवाक्यैर्वृत्रस्य स्वपूर्वजन्मीनसर्ववृत्तान्तस्मरणं निश्चीयते। "**त्रैवर्गिकायासे**"तिवाक्यात्स्वस्मिन्प्रसादोऽनुमित इति च। एवं सति पूर्वजन्मीनान्याभिनिवेशाङ्गिरःसङ्गपुत्रदानतच्छोकनारदोपदेशभगवत्प्रसादविद्याधराधिपत्यशिवोपहासाऽम्बिकाशापा अपि तस्य स्मृतिगोचरा इति पूर्वप्रसादस्य परमफलासाधकत्वं स्मृत्वा साम्प्रतं प्रसादे किं भगवता विधेयमिति तदाशये सन्दिहानः इदानीं च मरणकाल इतीदानींगोचरो मोचयिष्यत्येवेति निश्चिन्वानः अनुगृहीतत्वात्पौष्टिकमेव दास्यतीति निश्चित्य पूर्वजन्मीननारदाङ्गिरःसख्यस्य भ्रमत्सख्यत्वञ्च निश्चित्य यदि पुष्टिमर्यादया दित्सति तदा पूर्ववन्माभूदिति सख्ये सविशेषणे हीति प्रकारनिषेधस्य पूर्वार्धेन प्रार्थना, सख्यं भूयात्परं तथा न भूयादिति। यदि पुष्टिपुष्ट्या दित्सति तदा तथाऽसक्तचित्तस्य पूर्वार्द्धप्रार्थितं सख्यं न भूयादितिविशेष्य निषेधस्योत्तरार्द्धेन प्रार्थनेति प्रकरणवशेनात्र वाक्यद्वयाङ्गीकारस्योपपन्नत्वात् तत्र नोपपत्तिरिति न सोर्थः किन्त्वयमेव साधीयानिति।

[२५] सिद्धमाहुः—**तथा चेत्यादि**। "**वैष्णवत्वं हि सहजमि**"ति पुष्टिप्रवाहमर्यादायां पौष्टिकानां सामान्यलक्षणात्तादृशः, "**न कर्मबन्धनं जन्मे**"तिपाद्मात्तद्व्यतिरेकेण केवला "**अ**[illegible]**द्याकामकर्मभिरि**तिवाक्योक्तभ्रमणसाधककामकर्मासंसृष्टा या क्रीडासाधिका भगवन्माया, तया गृहे गृहाश्रम एव "**पश्यन्ति ते म**" इत्यत्रोक्तरीत्या तदनुभवन्, "**पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञा**" इति तेषां विशेषलक्षणात्सर्वं भगवदाशयपर्यन्तं जानन् भगवदीयः "**यावन्न मयि ते**

श्रीवल्लभटि०—

कत्वम्। प्रकृतेऽर्थात् क्रीडैव प्रार्थ्यत इति तद्बाध्यबाधकविरोधाच्च तज्जनितासक्तिनिषेधप्रार्थना। तेन त्वन्माययाऽऽसक्तचित्तस्य ममात्मादिषु सख्यं भूयान्नेतरमायासक्तचित्तस्य लोकवदिति मूलार्थः पर्यवस्यति। **तथा चेति**। लोके कर्मसम्बन्धमन्तरा पुरुषार्थाननुभवस्तथा तं विनात्र तदनुभवः। "**तस्मिन् दृष्टे परावर**" इति

१ भा. १०, ७, ६,। २ बहिर्मुखभाव इत्यर्थः। मदीया अप्येवं बहिर्मुखा जायन्ते इति सुबोधिनी। ३ पु० प्र० म०।

तया गृह एव चतुर्विधपुरुषार्थसुखमनुभवन् भगवदीय इति द्वितीया मुक्तिरियमेव मुख्या, आशीरिति सर्वान्ते क्रियाप्रयोगः। हे नाथ ? मर्यादाज्ञानमोक्षो मे मा भूयादिति ॥

॥ इति श्रीमत्प्रभुचरणकृता वृत्रासुरचतुःश्लोकीविवृतिः संपूर्णा ॥

टिप्पणी—

था तत्संबन्धराहित्येन **केवलं भगवन्मायया** लौकिकासक्तिसंबन्धरहितया **गृह एव** लीलारूप-**चतुर्विधपुरुषार्थसुखमनुभवन्** भावप्रकारेण लोकवेदातीतप्रभुणा सह सर्वलीलानुभवं कुर्वन् **भगवदीयः** स्वतन्त्रभक्त **इति द्वितीया** पुष्टिपुष्टिमार्गीया मुक्तिरित्यर्थः।

[२६] तदुदाहरणं तु स्वामिन्य एवावगन्तव्याः, एतस्यैव सकलफलमूर्द्धन्यफलत्वज्ञापनायाहुः—**इयमेवे**ति। **इयमेव** नान्या **मुख्या**खिलफलेषु, **आशीरिति** ज्ञापनाय **सर्वान्ते** पद्यनिष्ठार्थजातनिरूपणान्ते **भूयादि**त्याशीर्वादार्थकः क्रियापदप्रयोग इत्यर्थः॥

प्रकाशः—

नाथे"तिविज्ञप्तिश्लोकोक्तरीत्या भगवता स्वीयत्वेन निश्चित **इति द्वितीया** पुष्टिपुष्टिकृता **मुक्तिः**। तथा च गृह एव तथानुभवत्वेन मर्यादापुष्टमुक्तव्यावृत्तत्वे सति "[१]**निर्गुणो मदपाश्रय**"इत्येकादशे गुणातीतकर्तृलक्षणाद्भगवदीयत्वेन त्रिविधलौकिककर्तृव्यावृत्तत्वं पुष्टिमिश्रपुष्टजीवत्वं तेषां स्वरूपं तेन रूपेण यावज्जीवं स्थितिः सेत्यर्थः। अत्रापि पूर्वकक्षा यादवादौ, उत्तमा श्रीमदुद्धवादौ ज्ञेया, "**नोद्धवोऽण्वपि मन्यूनो यद्गुणैर्नार्दित**" इति कर्मबन्धव्यतिरेकस्य "**वृक्णश्च मे मोहमहान्धकार**" इत्यत्र "प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वये"ति भगवन्मायया देहाद्यासक्तेः, 'अथापि तदभिप्रेतं जानन्नि'ति तादृशत्वस्य स्फुटत्वादिति।

[२६] एवं पुष्टिमार्गे द्विविधं मोक्षं निश्चित्य "**शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभा**" इत्यत्र विचारितानां शुद्धपुष्टानां फलस्य स्वरूपस्य चेतोप्यधिकत्वं हृदि कृत्वा प्रकृतानामेतदन्ततां ज्ञापयितुमाहुः—इयमित्यादि, इयमेव, नेतोधिकेत्यर्थः।

नन्वत्रायमेवाशय इत्यत्र किं मानमिति चेत् उच्यते। अत्र "**भक्तानांगृह एव विशिष्यत**" इतिन्यायोपक्षेपात् तद्व्याख्याने साधनं भक्तिः फलं मोक्षस्तथापि फलदशातः साधनदशैवोत्तमेतिकथनेन "[३]**अनिच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते**"इति मुक्तिदित्सासूचनात्। शुद्धपुष्टानां तु मुक्तीच्छायामपि तदनुक्तेरिति जानीहि। न च भक्तानामित्यस्य स्वतन्त्रभक्तानां गोपिकादितुल्यानामिति व्याख्यानान्नैवमिति शङ्क्यं, तस्य साधनदशामात्रोत्कर्षज्ञापनपरत्वात्। अन्यथाफलदशाकथनविरोधापातात्। व्रजस्थेषु वेणुगीते "[४]**स्वाश्रयप्रापणं च प्रत्यापत्तिरि**"ति प्रत्यापत्तेरेवाङ्गीकारात्।

श्रीवल्लभटि०—

वाक्याद्भगवदीयस्य सर्वकर्मक्षयः पुरुषार्थः। भक्तिमार्गे हरेर्दास्यमित्याद्युक्तचतुर्विधपुरुषार्थसुखमित्यर्थः। अग्रे स्पष्टम्॥

इति श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृता"ममोत्तमे"त्यस्य टिप्पणी समाप्ता॥

---

१ भा० ११, २५, २६,। २ भा० ३, ४, ३१.। ३ भा० ३, २६, ३९.। ४ बर्हापीडमित्यस्य सु० भा० १०; २१, ५.।

टिप्पणी—

इति श्रीवल्लभाचार्यकृपया विनिरूपितः । ममोत्तमेतिपद्यार्थव्याख्यानार्थो मया मुदा ॥ १ ॥
मयोदितमिदं भक्ता अवलोक्य विचारितम् । भवन्तु सततं श्रीमदाचार्यचरणाश्रयाः ॥ २ ॥
एतत्फलं तत्कृपातो भविष्यति न संशयः । अतस्तदुक्तमार्गेण भजनीयः प्रभुः सदा ॥ ३ ॥
स एव श्रीमदाचार्यपक्षपाती मम प्रभुः । करिष्यति स्वकीयानामैहिकं पारलौकिकम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्प्रभुपादपद्मदासानुदासहरिदासविरचिता
ममोत्तमेतिपद्यव्याकृतिटिप्पणी समाप्ता

प्रकाशः—नन्वस्त्वेवं, तथापि परमभक्तिस्वरूपे साधने तारतम्याभावात् फलभेदः किंप्रयुक्तो यः स्वरूपं भिनत्तीति चेद्, उच्यते। उत्तरतन्त्रतार्तीयिकतृतीयपादीयाऽ**'क्षरैधियां त्ववरोध'**' इतिसूत्रोक्तौपसदन्यायेन भगवदिच्छाभेदादेवेत्यवेहि । ततस्तेष्वपि तारतम्यं भ्रमरगीतोक्तसंदेशस्वरूपाज्ज्ञातव्यम् । एकादशीयद्वादशाध्यायस्था **'न रोधयति मां योग'** इत्यारभ्य **''यास्यसे ह्यकुतोभयमि''**त्यन्तात् सर्वात्मभावपूर्वकशरणोपदेशसंदर्भाच्च । तेन पार्थो हि पुष्टिमर्यादायामङ्गीकृतो न तु पुष्टिपुष्टाविति **''न्यासादेशे''**ष्वित्यत्र प्रभुचरणोक्तेः । सात्त्विकप्रकरणोक्तानां तत्सजातीयभाववतां चाद्यः, राजसप्रकरणोक्तानां तादृशां चेतरः, तामसप्रकरणोक्तानां तु प्रत्यापत्तिरेवेति लीलापरिकरस्य यथास्थितस्य नित्यत्वमस्यामेव लीलायां सिद्ध्यतीति । किंच पूर्वोक्तोपदेशश्रवणोत्तरमपि**''संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर । न निवर्तत आत्मस्थो येन मे भ्राम्यति मन''** इतिश्रीमदुद्धवोक्तेरयं भावोतिदुर्लभो भगवत्परमप्रसादादेव लभ्य इति च । तथाग्रे **''त्वद्भक्तियोगं च महद्विमृग्यं''** **''आख्याही'**'ति प्रश्ने **'भक्तियोगः पुरैवोक्त'** इति द्वादशाध्यायोक्तं तत्स्वरूपं स्मारयित्वा **''पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणमि''**त्यादिना तदुपायकथनात्तथा तदुपायत्वज्ञानपूर्वकतत्करणेन प्रसन्नाद्भगवत एव तादृशप्रसादसिद्धिर्नेतरथेत्यादिकमालोचनीयमिति तदेतत्सर्वं हृदि कृत्वोक्तमियमेवेत्यादि । इति दिक् ।

रससिन्धुचन्द्रमुखवारिरुहोद्गतपुष्टिपुष्टिमकरन्दरसः ।
इति कृष्णचन्द्रकृपया विदितः पुरुषोत्तमेन वचसा विवृतः ॥

इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकतानश्रीपीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमकृतः
पुष्टिमार्गीयमुक्तिवि[illegible]तिप्रकाशः संपूर्णतामगात् ॥

॥ समाप्तोयं ग्रन्थः ॥

१ अ० भा० सू० ३. ३. ३३. अत्र उपसदाख्ये कर्मणि एकं तानूनपत्रस्पर्शाख्यं औपसदं कर्मास्ति, अस्मिन् कर्मणि सर्वेषां ऋत्विजां तानूनपत्रत्वं समानं, तथापि " अयं यज्ञं यशसमृच्छेदि"ति यजमानस्य यस्मिन्स्नेहातिशयः तमेव ऋत्विजं यजमानो वृणुते, न हि तत्र समानेषु तेषु कथं इच्छाभेद इति प्रश्नः संभवति । एवमत्रापि भगवदिच्छया फलभेद इत्याशयः । २ भा० ११. १२. १६.

श्रीनवनीतप्रियो जयति ।

श्रीमदनमोहनो विजयते ।

श्रीप्रभुचरणविरचितवृत्रासुरचतुःश्लोकीविवृति अने श्रीहरिरायजीप्रणीत तट्टिपणीनो गुर्जरानुवाद.

પુરુષાર્થ ચાર પ્રકારના છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.

શંકા–વૃત્રાસુર કહે છે કે–"હે [1]ઇન્દ્ર! પુરુષના ધર્મ, અર્થ, કામ, આ ત્રિવર્ગ (મેળવવા)-ના પ્રયાસને તો અમારા પતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર દૂર કરે છે." આવી રીતે ભક્તનો ત્રિવર્ગવિઘાત પ્રભુ કરે છે, અને ભક્તને[2]જ મોક્ષની અપેક્ષા નથી, માટે ભક્તિમાર્ગમાં કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી એમ કેમ ન કહેવાય?

સમાધાન–એવી શંકા કરશો નહિ, ભક્તિમાર્ગીય ચારે પુરુષાર્થ અમે આ વૃત્રાસુરોક્ત ચતુઃશ્લોકીથી દર્શાવીએ છીએ.

का० १–આ ચતુઃશ્લોકી ભાગવતના ષષ્ઠ સ્કન્ધાન્તર્ગત દ્વાદશાધ્યાયના ૨૪–૨૫–૨૬–૨૭ શ્લોકમાં છે. આ ચાર શ્લોક પહેલાં વૃત્રાસુર ઇન્દ્ર સાથે બોલી રહ્યો હતો, હવે આ ચાર શ્લોકથી તો ભક્તિથી સન્મુખ પ્રકટ થયેલા શ્રીહરિને નિરખીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો, કારણ કે પુષ્ટિ–કૃપા–એ પ્રકટ ફલવાલી છે.

का० २–આ ચાર શ્લોક પૈકી પ્રથમ શ્લોકમાં વૃત્રાસુર પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મરૂપ સ્મરણ, કીર્તન અને સેવા, આ ત્રણની યાચના કરે છે. અને તે ત્રણનું જ આ પ્રથમ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરાય છે.

का० ३–વૃત્રાસુર પોતાનું ઉત્તમ અધિકારિત્વ દીનભાવથી પ્રાર્થના કરી બતાવે છે. અને એ ઉત્તમાધિકારીનું સાધન કૃપા છે.

ધર્મની પ્રાર્થના કરતા પહેલાં પોતાનું અધિકારિત્વ આ શ્લોકથી સાબીત કરે છે.

अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः ।
मनः स्मरेतासुपतेर्गुणानां गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥ १ ॥

[हे हरे] हे दुःखना हरनारा प्रभु ? [अहं] हुं [तव] तमारा [पादैकमूलदासानुदासः] चरणकमल एज जेनुं मूल छे– आश्रय छे– एवा आपना दासनो दास [भूयः] फरीथी पण [भावितास्मि] अवश्य थइश.

---

[1] त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ॥ भा० ६.–११–२३

[2] "नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः" "सालोक्यादिचतुष्टयम्"॥

[मनः] मन [असुपतेः] प्राणपतिना [गुणानां] गुणोनुं [स्मरेत] स्मरण करे–चिन्त्वन करे. [वाक्] वाणी [गृणीत] तेना ज गुणोनुं रटन करे, [कायः] शरीर [कर्म] भगवाननी सेवा [करोतु] करो, ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—હે દુ:ખહર્તા હરિ! હું આપના ચરણકમલ જ જેનું અવલંબન છે એવા આપના દાસનો પણ દાસ પુનરપિ થઇશ. (મારું) મન પ્રાણપતિના ગુણોનું ચિન્ત્વન કરો, વાણી પ્રાણપતિના ગુણોનું રટન કરો, (મારું) શરીર એ જ પ્રાણપતિની સેવા કરો.

વિવેચન–"હે હરિ! હું ચરણકમલમાં જ આસક્તિવાળા આપના દાસનો પણ દાસ થઇશ" એ આ પૂર્વાર્ધનું સ્વારસ્ય છે.

મોક્ષ ન માગતાં દાસ્ય કેમ માગ્યું ?

શ્રીહરિ–પ્રાણી માત્રને પણ દુ:ખનો સમૂલ નાશ કરવાની ઇચ્છા હોય છે, તે દુ:ખનો સમૂલનાશ મોક્ષ વિના થતો નથી, તો તું મોક્ષ માગવાને બદલે દાસ્ય કેમ માગે છે?

વૃત્રાસુર–આપ શ્રીહરિ છો, આપના હરિ શબ્દમાં જ ઉત્તમ સ્વારસ્ય રહ્યું છે, આપનું દાસ્ય સિદ્ધ થતાં આપ જ દાસોના આધિભૌક્તિક આધ્યાત્મિક આધિદૈવિક એવા ત્રણે પ્રકારનાં દુ:ખોનું નિવારણ કરો છો, હવે આપ કહો છો કે મોક્ષ કેમ નથી માગતો? તેનું ઉત્તર આપું છું–મોક્ષ એ જ્ઞાનથી જ થાય છે. તે જ્ઞાન આપના છ ધર્મ પૈકી એક ધર્મ છે, તેથી તે ધર્મનો આશ્રય કરવા કરતાં આપ સાક્ષાત્ ધર્મી–જ્ઞાનાદિધર્મયુક્ત–પ્રભુનો જ આશ્રય કરવો વધારે યોગ્ય કહેવાય. મોક્ષમાં દુ:ખની નિવૃત્તિ પણ આપની જ કૃપાથી છે. તેમ છતાં "પ્રભુકૃપાથી મારું દુ:ખ નિવૃત્ત થયું હવે હું સુખી થયો" એવો ભાવ મોક્ષમાં થવો દુર્લભ છે, કારણ કે તેમાં અભેદ થઇ જાય છે, બ્રહ્મમાં લય થઇ જાય છે.

શ્રીહરિ–ત્યારે દાસ્યમાં શી રીતે એવો ભાવ રહેશે.

વૃત્રાસુર–દાસ્યમાં તો હું આપનો દાસ, **આપ** મારા સેવ્ય. હું આપનો સેવક. એવો ભાવ હંમેશ રહે છે.

શ્રીહરિ–તું દાસ્ય શી રીતે સિદ્ધ કરીશ.

વૃત્રાસુર–હું **આપનો** જ છું, એટલે મારે દાસ્ય સિદ્ધ થઇ ચુક્યું છે. આપનો સેવ્યસેવકભાવ સહજ છે. જો મને આપનું દાસ્ય સિદ્ધ ન હોય તો આપ મારા ત્રિવર્ગ–(ધર્મ, અર્થ, કામ)નો વિઘાત આ આસુરી અવસ્થામાં પણ ક્યાંથી કરો, આપે મારા ત્રિવર્ગનો વિઘાત કર્યો તે જ આપની આ દાસ ઉપર કૃપા સૂચવે છે.

શ્રીહરિ–તારો મોક્ષમાં અધિકાર નથી એવું તારા ત્રિવર્ગ શબ્દ કહેવાથી સમજાય છે, તો તું હાલ દાસ કેમ થતો નથી? (અને દાસ થઇશ એવું ભવિષ્ય વચન કેમ કહે છે?)

વૃત્રાસુર–હે પ્રભો! આ જીવ તો આપનો જ છે. પણ આ દેહ હાલમાં આસુર છે. તેથી આપના દાસ્યને લાયક નથી, તેથી આ આસુર દેહનો ત્યાગ કરી અપર જન્મમાં દાસ અવશ્ય થઇશ. અને આપના અનુગ્રહથી જ અવશ્ય એમ જ થશે. કારણ કે હું આપનો છું, તેથી મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

શંકા–વૃત્રાસુરે સાક્ષાત્ પ્રભુનું દાસ્ય ન માગતાં **દાસાનુદાસત્વ કેમ માગ્યું?**

સમાધાન–સાક્ષાત્પ્રભુના દાસ્યની માગણી કરવાથી પોતાની દીનતામાં ખામી આવે, માટે દીનતાસૂચક દાસાનુદાસત્વ જ માગ્યું, અથવા પ્રભુનું દાસ્ય મળતાં (ગોપીજનોને જેમ હુંપદ અથવા મોટાઈપણાનું અભિમાન આવ્યું હતું તેવી રીતે) સર્વોત્તમ–મોટાઈપણાનું અભિમાન થાય તો જરૂર કોઈ ભક્તનો અપરાધ થઈ જાય, અને પ્રભુના દાસ્યથી પણ ભ્રષ્ટ થઈ જાય, વૃત્રાસુરે આવો કડવો અનુભવ[1] પૂર્વજન્મમાં ચિત્રકેતુ અવસ્થામાં અનુભવ્યો છે, માટે પરમ્પરાદાસ એટલે દાસના પણ દાસ થઈ રહેવું એ જ દીનતા છે.

વૃત્રાસુરને ચારે પુરુષાર્થનો અધિકાર કેવી રીતે છે?

વૃત્રાસુર "तव" ઇત્યાદિ પદ સમુદાયથી મોક્ષાદિ ક્રમથી–મોક્ષ, અર્થ, કામ, ધર્મ, એવા ક્રમથી પોતાનો અધિકાર સાબીત કરે છે–

ભજનાનન્દાનુભવ ઇન્દ્રિયવાલાથી જ થાય—

"ભજનાનન્દનો અનુભવ" એ પુષ્ટિમાર્ગમાં મોક્ષ છે. અને તે દેહ, ઇન્દ્રિય પ્રાણ અન્તઃકરણવાળાને થઈ શકે છે. એવું ભા૦ સ્કન્ધ–૧૦–૨૧–૭ [1]શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે– "ઇન્દ્રિયવાળાને પ્રભુના મુખારવિન્દદર્શનરૂપી ફલ છે, બીજું એથી ઉત્તમ ફળ નથી, આ વાત અમે યથાર્થ જાણીએ છીએ, કારણ કે અમે શ્રુતિરૂપા છીએ. શું ફલ છે? સખા સહિત ગાયોને વનમાં ચરાવતા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અને શ્રીબલદેવના મુખનું દર્શન થાય એનાથી શું ઉત્તમ

---

૧ પૂર્વજન્મમાં આ વૃત્રાસુર ચિત્રકેતુ નામનો રાજા હતો, તેને હજારો સ્ત્રીઓ છતાં પુત્ર ન હતો, અંગિરા ઋષિએ તેને હર્ષશોકપ્રદ એક પુત્ર આપ્યો. પટરાણી ઉપર દ્વેષથી બીજી રાણીઓએ તે પુત્રને ઝેર આપ્યું તેથી તે મરી ગયો. રાજા વિગેરે સર્વ બહુ જ શોક કરવા લાગ્યાં ત્યારે નારદ સહ અંગિરા ઋષિ આવી તેના શોકને દૂર કર્યો, અને વૈરાગ્યાદિ ભાવથી યુક્ત ચિત્રકેતુને એક ઉત્તમ વિદ્યા આપી કે જે વિદ્યાને સાત દિવસ પર્યન્ત જલનું ભક્ષણ કરીને ધારણ કરી. જેથી તેને વિદ્યાધરનું આધિપત્ય મળ્યું, પુનઃ આજ વિદ્યાના પ્રતાપથી સાક્ષાત્ ભગવાનના ચરણકમલમાં તેનો જવાનો અધિકાર સિદ્ધ થયો, ભગવાને તેને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં, મહાન્ ભક્ત તરિકે તેની પ્રશંસા કરી, ભગવાન્ અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

એક વખતે વિમાનમાં બેશી જતાં ચિત્રકેતુએ સભામાં પાર્વતીજીને આલિંગન કરી બેઠેલા શંકરને જોયા. દેવીના સાંભળતાં હાસ્ય કરતો ચિત્રકેતુ તાણીને બોલવા લાગ્યો, "જટાધર તપસ્વી હોઈ આપ નિર્લજ્જની પેઠે પ્રાકૃત માણસ માફક સ્ત્રી સાથે સભામાં બેસો છો તે તદ્દન અયોગ્ય છે." શંકર તો આ વાત સાંભળી મૌન રહ્યા પણ પાર્વતીજીથી આ વાત સહન ન થઈ, તેથી ક્રોધસહ શ્રાપ આપતાં કીધું કે "પાપવાળી આસુરી યોનિમાં તારો અવતાર થશે." કારણ કે તેં અમારું અપમાન કર્યું છે. હવે પુનઃ અપમાન ન કરીશ" ભક્ત ચિત્રકેતુએ શાપ પ્રણામ સાથે સ્વીકારી ક્ષમા માગી રથમાં બેશી ચાલ્યો. પુનઃ જ્ઞાન વિજ્ઞાનયુક્ત અવિસ્મૃત પૂર્વજન્મવૃત્તાન્ત વૃત્રરૂપે આ અવતાર થયો છે–મા૦ સ્કં. ૬. અ. ૧૪–૧૫–૧૬ ઉપરથી.

(१) अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूननुविवेशयतोर्वयस्यैः।
वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणु जुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम्॥ ७॥

ફલ હોઇ શકે? અથવા બંસી બજાવતા અને અનુરાગ ભર્યા કટાક્ષને છોડતા મુખારવિન્દનું જેમણે નિરન્તર પાન કર્યું છે, એજ ઇન્દ્રિયોવાળાને ઉત્તમોત્તમ ફલ છે." શ્રીઆચાર્યચરણે તેજ શ્લોકની સુબોધિનિજીની [1]કારિકામાં આજ્ઞા કરી છે કે-ભગવાનની સાથે વાર્તાલાપ કરવો, દર્શન કરવું, અધરામૃતનું પાન કરવું, ભોગ, રોમાંચોદ્ગમ, વેણુનાદશ્રવણ, સુંઘવું, આપની પાસે જવું, આપનું સર્વ ધ્યાન-ભાવન કરવું, એ જ ઇન્દ્રિયવાળાને ઉત્તમોત્તમ ફલ છે. મોક્ષ પણ આ જ છે. અન્ય નથી.

ઉપર દર્શાવેલા મોક્ષના સ્વરૂપમાં વૃત્રાસુરનો અધિકાર—

વૃત્રાસુરે **तव** શબ્દથી મોક્ષાધિકાર દર્શાવ્યો છે. શ્રીરાસપંચાધ્યાયીના [2]"**वीक्ष्यालकावृत.**" આ શ્લોકમાં મોક્ષ કરતાં દાસ્યની સર્વોત્કૃષ્ટતા દર્શાવતાં કહે છે કે-"લોકમાં ત્રણ પ્રકારના પુરુષાર્થ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને ચારપ્રકારનો મોક્ષ, અને સ્વર્ગ, એ આ લોકમાં ઉત્તમોત્તમ કહેવાય, પરંતુ હમારે એ સર્વ દાસ્યમાં ઉત્તમ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં સાલોકય, સામીપ્ય, સારૂપ્ય, સાયુજ્યાદિ ચાર પ્રકારનો મોક્ષ તે પણ દાસ્ય આગળ નકામો છે." તેમ જ તેના [3]આગળના શ્લોકના વિવરણમાં [4]"**સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ દાસ્ય** અમને **આપો.**" એમ કહેલું છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોના વાકયોથી સિદ્ધ થાય છે કે-જેમ ગોપીજનોએ મોક્ષાધિકારરૂપ બલ્કે મોક્ષથી ચઢીયાતું **પ્રભુનું દાસ્ય** માગ્યું હતું તેમ વૃત્રાસુરે **तव** એ પદથી મોક્ષાધિકારરૂપ **પ્રભુનું દાસ્ય** માગ્યું છે. અને તેથી વૃત્રાસુરનો મોક્ષાધિકાર સિદ્ધ થાય છે. મૂલ શ્લોકમાં त्वत्पादैकमूल० ન કહેતાં तव पादैक मूल० કહેવાનો [5]આશય પણ એ જ છે. **તમારો** દાસાનુદાસ થાઉં.

હવે વૃત્રાસુરનો કામાધિકાર સિદ્ધ કરે છે

" पादौ एव एकं मूलं येषां ते,"

અર્થાત્ ભગવાનના ચરણ એજ જેમનું મૂલ છે, એવાં ગોપીજનો જ છે. કારણ કે "ચરણકમલ એજ અમારું મૂલ છે" એવાં ગોપીજનોનાં વચનોથી જ સાબીત થાય છે.

---

(૧) श्रीसुबोधिनीजी-भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च। आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः॥
अधरामृतपानञ्च भोगो रोमोद्गमस्तथा। तत्कूजितानां श्रवणमाघ्राणं चापि सर्वतः॥
तदन्तिकगतिर्नित्यमेवं तद्भावनं सदा। इदमेवेन्द्रियवतां फलं मोक्षोपि नान्यथा॥
यथान्धकारे नियतास्थितिर्नाक्ष्णोः फलं भवेत्। एवं मोक्षोपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि॥

(२) वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्रि गण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम्।
दत्ताभयंच भुजदण्डयुगं विलोक्य वक्षःश्रियैकरमणंच भवाम दास्यः॥

(३) "तप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम्"

(४) हे अनन्तकोटीकन्दर्पलावण्यरूप? स्वतः पुरुषार्थरूपं दास्यं देहि.

(૫) જો त्वत्पादैकमूल० પદ રાખે તો त्वत् શબ્દના અર્થનો સંબંધ **ચરણ** તરફ જાય અને તેથી તમારા ચરણ એજ જેનું મૂલ છે એવો અર્થ થાય અને तव पादैकमूल० કહેવાથી तव શબ્દનો સંબંધ દાસ્ય તરફ જાય છે (ચરણ જોડે જતો નથી) તેથી **ઉત્તમ રહસ્ય** એ નિકળ્યું કે "ગોપીજનોએ જેમ ભગવાનને કહ્યું કે તમારું દાસ્ય આપો તેમ વૃત્રાસુરે પણ **તમારો** શબ્દ વાપરી દાસાનુદાસત્વ માગ્યું" એ માર્મિક રહસ્ય છે,

"तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तेङ्घ्रिमूलं प्राप्ताः"

આ શ્લોકમાં કહે છે કે–"હે પાપને દૂર કરનારા અમે આપના ચરણારવિન્દના મૂલમાં આવ્યા છીએ. અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ." આ શબ્દોથી વૃત્રાસુરનો કામ પુરુષાર્થમાં અધિકાર સિદ્ધ થયો, જો પાદૈકમૂલ એવા સમર્થ ભકતોનો આશ્રય ન કરે તો પોતાનો કામ મનોરથ–સિદ્ધ ન જ થાય, માટે પાદૈકમૂલ શબ્દ કામાધિકાર દર્શાવે છે. શ્રીસુબોધિનીજીની કારિકામાં કહ્યું છે કે–"*ભજનાનન્દ સ્ત્રીઓમાં સારી રીતે સ્થિર થાય છે અને તે દ્વારા પુરુષોને પણ ભજનાનન્દ પ્રાપ્ત થશે." આવી રીતે પાદૈકમૂલ ગોપીજનોના દાસત્વથી વૃત્રાસુરને પણ પોતાનો ભજનાનન્દાનુભવ રૂપી કામ અવશ્ય સિદ્ધ થાય જ તેથી પાદૈકમૂલ શબ્દ કામાધિકારદ્યોતક છે.

હવે વૃત્રાસુરનો અર્થાધિકાર દર્શાવે છે.

"દાસાનુદાસ" શબ્દ વૃત્રાસુરના અર્થાધિકારનું દ્યોતન કરે છે.[1]

હવે વૃત્રાસુરનો ધર્માધિકાર સિદ્ધ કરે છે.

तव दासत्वं અર્થાત્ પ્રભુની પાસે અન્ય કંઇ ન માગતાં દાસત્વ જ માગ્યું તે ધર્માધિકાર સૂચવે છે.[2]

શંકા–વૃત્રાસુરને સત્સંગ નહિ છતાં આવો ભાવ શી રીતે થયો ?

સમાધાન–"પૂર્વે હું ચિત્રકેતુ નામનો દાસ હતો પુનરપિ તેવો જ દાસ થઇશ." વૃત્રાસુરના એવા વચનથી તે ભક્ત હતો એવું સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેને સત્સંગની જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે પોતાનો ચાર પ્રકારનો અધિકાર પ્રતિપાદન કરીને ચારે પુરુષાર્થમાં વધારે અને પ્રથમ ઉપયોગી ધર્મની માગણી કરે છે. **મન** પ્રાણપતિના ગુણોનું સ્મરણ કરે, ચિન્ત્વન કરે. મૂલ શ્લોકમાં "गुणानाम्" એ કર્મણિ ષષ્ઠી છે. કર્મણિ ષષ્ઠી થાય ત્યારે ષષ્ઠીનો પણ દ્વિતીયા જેવો વ્યવહાર કરી શકીએ, તેથી "પ્રાણપતિના ગુણોને" એવો અર્થ કરી શકીએ. પ્રભુનું સ્મરણ કરવામાં પોતાને જ સુખ થાય છે. એવું "स्मरेत" એ આત્મનેપદનું સુંદર રહસ્ય છે.

વાણી પ્રાણપતિના ગુણોનું કીર્તન કરે, રટન કરે. કીર્તનમાં પણ પોતાને જ અધિક આનંદ થાય છે. પરને આનંદ થાય એ તો [3]આનુષંગિક છે. માટે જ गृणीत ક્રિયાપદ આત્મનેપદ છે.

---

*ततो हि भजनान्दः स्त्रीषु सम्यक् विधार्यते ॥
तद्द्वारा पुरुषाणांच भविष्यति न चान्यथा ॥ सु० का०

૧ કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુ જ અર્થરૂપ છે. "प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्ततां व्रजेत्" च. श्लो. આ શ્લોકની ટીકામાં "समर्थ" શબ્દનો "सम्यक् चासौ अर्थश्च" સમાસ કરી સારા અર્થરૂપ પ્રભુ છે, એવો અર્થ કરે છે. આ અર્થરૂપી પુરુષાર્થ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય કે જ્યારે પ્રભુના નિતાન્ત દાસની કૃપા થાય, માટે દાસાનુદાસ એ શબ્દ અર્થાધિકારદ્યોતક થયો.

૨ કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં "सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः" એ ન્યાયે પ્રભુની સેવા–દાસત્વ–એ જ ધર્મ છે.

૩ મુખ્ય કાર્ય કરતાં વચમાં જે સિદ્ધ થઈ જાય તે આનુષંગિક કહેવાય.

કાયા પ્રાણપતિની જ સેવા કરે, પ્રભુને જેમ સુખ થાય તેવી રીતે દાસ સેવા કરે છે, પોતાના સુખની લેશ પણ દરકાર નથી. તેથી તેમાં સ્વાર્થ નથી પણ પરાર્થ જ છે, માટે "करोतु" એ પરસ્મૈપદ ક્રિયાપદ છે. સ્મરણ અને કીર્તન શ્રવણને અધીન હોવાથી અને શ્રવણ પણ અન્યના કથનની અપેક્ષાવાળો હોવાથી "स्मरेत"એ વિધિ કહ્યો. સેવામાં સ્નેહ જ નિયામક છે, સ્નેહ જ સર્વ રીતે પ્રધાન છે, અને તે સ્નેહ પ્રભુકૃપાથી જ સાધ્ય હોવાથી ત્યાં "करोतु" એવું આશીર્લિંગ ક્રિયાપદ મુકયું છે. ૧

એ પ્રમાણે ધર્મનું નિરૂપણ કરીને હવે **અર્થનું નિરૂપણ કરે છે.**

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस ? त्वा विरहय्य काङ्क्षे ॥ २ ॥

अन्वयार्थः—[हे समञ्जस ?] हे सकलार्थरूप, [त्वा] तने, [विरहय्य] त्यजीने, [नाकपृष्ठं] इन्द्रासनने, [न] नथी, [काङ्क्षे] इच्छतो, [च] अथवा, [पारमेष्ठ्यं] ब्रह्मासनने, [न] नथी, [काङ्क्षे] इच्छतो, [सार्वभौमं] साम्राज्यने, [न] नथी, [काङ्क्षे] इच्छतो, [रसाधिपत्यं] रसातलादिकना आधिपत्यने, [न] नथी, [काङ्क्षे] इच्छतो, [योगसिद्धीः] अणिमा, महिमादि सिद्धिने, [न] नथी, [काङ्क्षे] इच्छतो, [वा] अथवा [अपुनर्भवं] अक्षरब्रह्ममां लयादिकने, [न] नथी, [काङ्क्षे] इच्छितो.

ભાવાર્થ—હે સકલ અર્થરૂપ! આપને ત્યજીને ઈન્દ્રાસનને નથી ઇચ્છતો, બ્રહ્માસનને નથી ઇચ્છતો, સામ્રાજ્યને નથી ઇચ્છતો, રસાતલાદિકના આધિપત્યને નથી ઇચ્છતો, યોગની સિદ્ધિને નથી ઇચ્છતો, અથવા સાયુજ્યાદિ લયને પણ નથી ઇચ્છતો, અર્થાત એ સર્વને ત્યજીને આપને જ ઇચ્છું છું. ॥ ૨ ॥

વિવેચન—પ્રાકૃત સત્વગુણ રજોગુણ અને તમોગુણ એમ ત્રણ ગુણથી લૌકિક અર્થ ત્રણ પ્રકારનો છે, અને વૈદિક પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. તે છએ પ્રકારના અર્થને ભગવાનના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ છ ધર્મથી ક્રમે ક્રમે ત્યાગ કર્યો છે. અર્થાત્ ભગવાન્‌માં છ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય બિરાજે છે તેથી તે લૌકિક વૈદિક છ પ્રકારના અર્થની ભગવાન્‌થી જ સિદ્ધિ થઇ જાય છે માટે તેની અપેક્ષા નથી, તેથી તેનો વૃત્રાસુર ત્યાગ કરે છે. ૧

આ શ્લોકની અંદર છ વસ્તુનો અનાદર વૃત્રાસુરે કર્યો. તેમાં ઇન્દ્રાસન, સામ્રાજ્ય, અને રસાતલાદિકનું ઐશ્વર્ય આ ત્રણ **લૌકિક** છે. મોક્ષ, બ્રહ્માસન, અને સિદ્ધિઓ એ ત્રણ **વૈદિક** છે.૨

આપણે ઉપર લૌકિક અને વૈદિકનો વિચાર કરી ગયા તેમાં જે લૌકિક છે તે પ્રવૃત્તિ-ધર્મ સાધ્ય હોવાથી તે સામાન્ય છે. (ઇન્દ્રાસન, સામ્રાજ્ય, અને રસાતલાદિકનું ઐશ્વર્ય આ ત્રણેમાં અનહદ પ્રવૃત્તિ જ ભરેલી છે. અને પ્રવૃત્તિ ધર્મથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. દાખલા તરીકે અનેક યજ્ઞોથી ઇન્દ્રાસન મળે, યજ્ઞકર્મ પ્રવૃત્તિધર્મ છે. માટે જે પ્રવૃત્તિધર્મથી સાધ્ય છે તે **સામાન્ય** જ કહેવાય. મોક્ષ થવો, બ્રહ્માસન, સિદ્ધિઓ મેળવવી, એ સર્વ વૈરાગ્યાદિક નિવૃત્તિધર્મથી મળી શકે છે, તેથી તે વૈદિક અને પર—શ્રેષ્ઠ—છે. ૩

ઉપર છ અર્થો ગણાવ્યા (ઇન્દ્રાસન, સામ્રાજ્ય, ઐશ્વર્ય, મોક્ષ, બ્રહ્માસન, સિદ્ધિઓ,) તે પ્રવૃત્તિધર્મથી સાધ્ય હો કે નિવૃત્તિધર્મથી સાધ્ય હો, પણ છ પૈકી સાધકને એક જ અર્થ સિદ્ધ થાય છે, કોઈને મોક્ષ મળે તો બ્રહ્માસન ન મળે, ઇન્દ્રાસન મળે તો મોક્ષ ન મળે, પરંતુ ભગવાન્ સર્વરૂપ હોવાથી ભગવાન્‌માં એ છએ અર્થ હોય છે. (અને તે છએ અર્થનો ભક્તોને એકી વખતે અનુભવ થાય છે. એ આ વૃત્રાસુરનું વચન સ્પષ્ટ સાબીતી આપે છે.) ૪॥

ઉપર છ વસ્તુ સમજાવીને છએ મહાન્ અર્થરૂપ છે. પણ છએ એકી વખતે મળવી મુશ્કેલ છે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો સાક્ષાત્ ભગવાન્ જ અર્થરૂપ હોવાથી વૃત્રાસુરને છએ અર્થનો અનુભવ ભગવાન્‌માં થતાં વૃત્રાસુર અન્ય સર્વમાં નિરપેક્ષતા દર્શાવે છે. એ જ રહસ્ય આ શ્લોકમાં દર્શાવામાં આવે છે. ૫

(૧) આરંભમાં **લૌકિકસાત્વિક અર્થનું નિરાકરણ કરે છે**–હું નાકપૃષ્ઠની ઇચ્છા રાખતો નથી, નાક એટલે સ્વર્ગ, અને પૃષ્ઠ એટલે રાજાસન, અર્થાત્ ઇન્દ્રાસનને નથી ઇચ્છતો. હું ઇન્દ્રાસનની શા માટે ઇચ્છા કરું, "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" પુણ્ય ક્ષીણ થતાં તે કાલાન્તરે મૃત્યુલોકમાં આવે છે. હું તો આપનામાં જે **અખણ્ડિત ઐશ્વર્ય** વિદ્યમાન છે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવું છું, માટે મારે ઇન્દ્રાસનની ઇચ્છા નથી.

(૨) **વૈદિકરાજસ અર્થનું નિરાકરણ કરે છે**–હું પારમેષ્ટ્યની ઇચ્છા રાખતો નથી, પરમેષ્ઠી એટલે બ્રહ્મા એ રજોગુણાવતાર છે, તેથી તેનું સ્થાન પણ રાજસ જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ બ્રહ્માસનમાં એક મહદ્દુઃખ છે. "ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते" "બ્રહ્મલોકસ્થ સર્વે લોકની બ્રહ્માની સાથે મુક્તિ થાય છે" આ વાક્યથી પરતંત્રતાથી ફલસિદ્ધિ થઈ એમ નિશ્ચય થાય છે. અને પરતંત્રતાથી ફલસિદ્ધિ જ્યાં થાય ત્યાં સ્વવીર્યની હાનિ જ થાય. હું તો આપનામાં **અખણ્ડ વીર્યનું** દર્શન કરી રહ્યો છું તેથી સ્વવીર્યની હાનિરૂપ બ્રહ્માસનની મારે ઇચ્છા નથી,

(૩) **લૌકિકરાજસ અર્થનું નિરાકરણ કરે છે**–હું સાર્વભૌમની ઇચ્છા રાખતો નથી, સાર્વભૌમ એટલે સર્વભૂમિનું ઈશ્વરત્વ, સર્વભૂમિનું ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત થાય તો સર્વ લોકમાં યશ ફેલાય. યશ પણ દાનાદિક કરે તો પ્રાપ્ત થાય માટે તે યશ દાનાદિકને અધીન ગણાય, એટલું જ નહિ પણ તે નાશવંત છે. "तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा" પ્રભુના યશનું વર્ણન જેમાં ન આવે તે વાયસતીર્થ કહેવાય છે; આવી રીતે સ્વરૂપથી પણ દુષ્ટ જ છે. પરિણામે તો "राज्यान्ते नरकं ध्रुवम्" નરકગામિ છે. માટે તેનું પરિણામ પણ દુષ્ટ જ છે. હું તો આપનામાં અવિગીત અનિન્દિત–**યશ**ને પ્રત્યક્ષ નિરખી રહ્યો છું. માટે મારે સામ્રાજ્ય પણ નથી જોઈતું.

(૪) **લૌકિકતામસ અર્થનું નિરાકરણ કરે છે**–હું રસાધિપત્યની ઇચ્છા નથી રાખતો, રસ શબ્દ તો માત્ર એક અર્થસૂચક છે પણ તેનાથી નીચેના પાતાલના–સર્વે લોક સમજવાના છે. પૃથ્વીની અપેક્ષાએ એ લોકમાં ભોગ અધિક હોય છે. ભોગ શ્રી–લક્ષ્મીથી જ થાય, બલિરાજાને શ્રી–લક્ષ્મી–અપાર હતી, આવા સમર્થની શ્રીને આપે હરી લીધી અને પુનઃ આપે જ અર્પી, અર્થાત્ શ્રી આપને અધીન છે. હું તો આપનામાં કોઈનાથી હરી ના શકાય એવી અખંડ **શ્રી**ને નિત્ય બિરાજેલી જોઉં છું તેથી મારે રસાધિપત્યની પણ ઇચ્છા નથી.

(૫) વૈદિકતામસ અર્થનું નિરાકરણ કરે છે–હું યોગસિદ્ધિની ઇચ્છા રાખતો નથી. કારણ કે અપક્વયોગિઓ પોતાને પ્રાપ્ત થએલી સિદ્ધિના બલથી મનમાનતા વિષયો સરજી ભોગ કરે છે, અને તેથી તે યોગથી ભ્રષ્ટ થાય છે. જો યોગિઓનું જ્ઞાન સ્થિર હોય તો આવી દશા ન આવે, પણ તેમનું જ્ઞાન ભ્રાન્ત જ છે. હું તો આપનામાં નિત્ય અખણ્ડિત **જ્ઞાનને** નિરખી રહ્યો છું, માટે તે સિદ્ધિઓ મારે ના જોઈએ.

(૬) વૈદિકસાત્વિક અર્થનું નિરાકરણ કરે છે–હું મોક્ષની પણ અપેક્ષા નથી રાખતો, "सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्" "સત્વગુણથી જ્ઞાન થાય છે" અને જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન સાત્વિક છે, તો સાત્વિકજ્ઞાનથી થતો મોક્ષ પણ સાત્વિક જ કહેવાય. મોક્ષ અક્ષરબ્રહ્મમાં થતો હોવાથી તે ગણિતાનન્દ છે. આપના આનંદનો એક અંશ જ છે. આપ તેવા નથી, આપ તો પૂર્ણાનન્દ છો, અન્ય પણ મોક્ષમાં ખામી છે. અક્ષરમાં લય થયા પછી તેમાં સેવ્યસેવકભાવથી થતી સામાસામી કોઈ પણ જાતની પ્રીતિનો આનંદ મળતો નથી, તેથી આપની લીલારસનો અનુભવ તેમાં નથી મળતો, કારણ કે તેમાં સમુદ્રમાં ફેંકેલા સિન્ધાલુણની માફક અભેદ થઈ જાય છે. માટે તેને ખરેખર અર્થ કહી શકાય નહિ. આ જ હેતુથી 'મોક્ષ' શબ્દ નહિ લખતાં "અપુનર્ભવ" પદ લખ્યું છે. સારાંશ કે તેમાં પુનઃ જન્મનો અભાવ—પુનઃ જન્મ ન લેવો પડે–એ વિના કંઈ પણ વિશેષ માહાત્મ્ય નથી.

આપ તો **પૂર્ણાન્દ** છો. ભક્તની સદૈવ અપેક્ષા રાખનાર છો. હે ભગવન્ આપે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે–"मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि" "મારા ભક્ત મારાથી અન્ય કંઈ પણ જાણતા જ નથી. મનેજ સર્વસ્વ ગણે છે. હું પણ તેમનાથી અન્ય જરાપણ જાણતો નથી." આવી રીતે આપ ભક્તની અપેક્ષા રાખનારા છો, તેથી આપને ભક્ત સિવાય અન્યમાં જરા પણ રાગ નથી, અર્થાત્ અન્યમાં વિરાગ અને ભક્તમાં જ રાગ, તેથી આપનામાં **અખણ્ડિત વૈરાગ્ય** વિદ્યમાન છે, તેથી મને અપુનર્ભવ–મોક્ષ–ની પણ ચાહના નથી,

મર્યાદામાં મોક્ષને ચતુર્થ પુરુષાર્થ તરીકે સ્થાન આપ્યું છે. જ્યારે પુષ્ટિમાં તેનો ત્યાગ કરાવાને **અર્થ** નામના પુરુષાર્થની ગણત્રીમાં ગણ્યો છે, માટે ભક્તિમાર્ગમાં તેનો અનાદર છે, એ જ મોક્ષથી અધિક આનંદદાયક પુષ્ટિમાર્ગની બલિહારી છે. (મૂલમાં "वा" શબ્દ છે તેનું આ સ્વારસ્ય છે.)

આ પ્રમાણે વૃત્રાસુરે બધા અર્થનું નિરાકરણ કરી દીધું. તો ભગવાન્ તેને પુછે કે "ત્યારે તારે કેવા અર્થની અપેક્ષા છે?" તો તેમને ઉત્તર આપતાં કહે છે કે–હે સમંજસ? હે સકલ અર્થથી પૂર્ણ? આપને ત્યજીને ઉપર કહેલા અર્થોની હું ઇચ્છા રાખતો નથી. પરંતુ સર્વાર્થરૂપ આપની જ અર્થરૂપે ઇચ્છા રાખું છું, સદૈવ મારા **અર્થરૂપ** આપ જ હો, અથવા પૂર્વોક્ત અર્થને ત્યજીને આપની જ અર્થરૂપે ઇચ્છા રાખું છું,

તાત્પર્યાર્થ—પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન જ ભકતોના અર્થરૂપ છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય તૃતીય કામ પુરુષાર્થનું નિરૂપણ

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।
प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥ ३॥

अन्वयार्थः-[हे अरविन्दाक्ष!] हे कमलनेत्र! [अजातपक्षाः] पांख विनानां [क्षुधार्ताः] भूख्यां [खगाः] पक्षीनां बच्चां [मातरमिव] माताने जेम [क्षुधार्ताः] भूख्यां [वत्सतराः] नानां वाछरडां [स्तन्यं यथा] दुधने जेम [विषण्णा] खेदयुक्त [प्रिया] वहाली स्त्री [व्युषितं] प्रवासे गयेला [प्रियमिव] वहाला पतिने जेम [मनः] मन [त्वां] आपने [दिदृक्षते] जोवानी इच्छा राखे छे.

ભાવાર્થ—જેને પાંખ ઉત્પન્ન નથી થઈ એવાં તથા ભૂખ્યાં થયેલાં પક્ષીનાં બચ્ચાં જેમ પોતાની માતાને જોવા આતુર બને, તથા ભૂખ્યાં નાનાં વાછરડાં જેમ પાન કરીને ક્ષુધા મટાડવા માટે દુધના દર્શનની ઇચ્છા રાખે, પતિના પ્રવાસથી ખેદ પામેલી વહાલી સ્ત્રી પરદેશ ગયેલા વહાલા પતિને નિરખવા જેમ અધિરી બને, તે પ્રમાણે હે કમલનયન! મન આપના દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે.

વિવેચન—આ શ્લોક ઉપર વચનામૃત કરતાં શ્રીગુસાંઈજી આરમ્ભમાં ચાર કારિકાઓથી સંપૂર્ણ શ્લોકનું તાત્પર્ય સમજાવે છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે-(૧) શ્રીપુષ્ટિમાર્ગ–પ્રભુના અનુગ્રહમાર્ગ–માં શ્રીહરિના રૂપની દર્શનેચ્છા થવી, તે તૃતીય પુરુષાર્થ **કામ** કહેવાય છે અને આવા પ્રકારનો કામ તે અલૌકિક કામ કહેવાય છે. આ અલૌકિક કામ સમજાવવા માટે શ્રીવ્યાસજીએ મૂલ શ્લોકમાં ત્રણ દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં છે, પક્ષી, વાછરડાં, અને સ્ત્રી.

(૨) આ ત્રણ દૃષ્ટાન્ત પૈકી પહેલાં બે દૃષ્ટાન્ત લૌકિક છે. કારણ કે તેમાં લૌકિક ક્ષુધારૂપ કામ બતાવ્યો છે. ત્રીજું સ્ત્રીનું દૃષ્ટાન્ત શાસ્ત્રીય છે અને તેજ ઉત્તમ છે. એક દાર્ષ્ટાન્ત[1] સમજાવવા માટે ત્રણ દૃષ્ટાન્ત આપવાનું કારણ એ છે કે લૌકિક દૃષ્ટાન્ત ત્રણ ગણા થઈને જ અલૌકિક દાર્ષ્ટાન્તમાં દૃષ્ટાન્ત થઈ શકે છે.

(૩) જો એમ ન હોય તો એક જ દૃષ્ટાન્ત મૂલમાં આપવું હતું તમતો નથી કર્યું, તેથી માલુમ પડે છે કે લૌકિક ત્રણ ગણા દૃષ્ટાન્ત થઈને જ અલૌકિક સિદ્ધાન્ત સમજાવી શકે છે. પહેલાં બે દૃષ્ટાન્તમાં બતાવેલો કામ તે લૌકિક છે કારણ કે તે ક્ષુધારૂપે વર્ણવ્યો છે. ત્રીજા પ્રિયાના દૃષ્ટાન્તમાં બતાવેલો કામ શાસ્ત્રીય છે. કારણ કે તે રસશાસ્ત્રની રીતિથી વર્ણવેલો છે. (૪) ત્રીજું પ્રિયાનું જ દૃષ્ટાન્ત ઉત્તમ છે, તેનું કારણ એ છે કે પ્રભુ "**रसो वै सः**" ઇત્યાદિ વાકયથી રસસ્વરૂપ છે, અને મૂલમાં જેમ વહાલી સ્ત્રી એક છે અને રસભાવયુક્ત પ્રિયને ચાહે છે, તેમ અહિં વૃત્રાસુર પણ એક છે અને અનેક સ્વરૂપયુકત પ્રભુના બીજા કોઈ પણ સ્વરૂપને નહિં ચાહતાં રસરૂપ પ્રભુને જ ચાહે છે.

આ શ્લોકમાં "હે કમલનેત્રવાળા!" આવું સંબોધન આપવાનો હૃદયંગમ અર્થ–વૃત્રે પ્રભુના નયનને કમલની ઉપમા આપીને મનને ભ્રમર સૂચવ્યું છે, એટલે કે કમલ વિકાસ પામે ત્યારે જ ભ્રમરની ઇચ્છા પૂરી પડે છે, તેમ આપ પણ મારી ઉપર વિકસિત દૃષ્ટિ કરો. બીજું પણ તાત્પર્ય એ સૂચવ્યું છે કે આપનું સ્વરૂપ સૌન્દર્ય જ એવું મનોહર છે કે મન આપની સ્વરૂપ સુન્દરતા નિરખવા લલચાય જ.

---

૧ જે વાતને સમજાવવા દૃષ્ટાન્ત અપાય છે તે દૃષ્ટાન્તથી સમજાવાતી વાત દાર્ષ્ટાન્ત કહેવાય છે.

શંકા—અહિં એક એવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે જેમ લોકમાં 'ત્યાં જવા મારું મન છે' 'મારું મન આ ચીજ જોવા ઇચ્છા રાખે છે' વગેરે વ્યવહારમાં મન ઉપર પોતાનો કાબુ દર્શાવ ય છે, ત્યારે વૃત્રે પણ (मम मनः) ' મારું મન' આપના દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે આમ કહેવું જોઇએ ?

સમાધાન—લોકમાં જે મન ઉપર પોતાપણું દર્શાવવાનો વ્યવહાર છે તે ભ્રાન્ત છે, કારણ કે જે ચીજ ઉપર આપણો કાબુ હોય તે ચીજ ઉપર આપણે ચાહે તેમ કરી શકીએ છીએ. જેમકે મારું ઘર તો ઘર આપણા તાબેની ચીજ હોવાથી આપણે તેને ભાંગી શકીએ, રીપેર કરાવી શકીએ, પણ તે પ્રમાણે મન આપણા તાબામાં નથી. ઉલ્ટા આપણે તેના તાબામાં છીએ તેથી જ મન જ્યાં ચાહે ત્યાં આપણને લઈ જાય છે. તેથી લોકનો જે મન ઉપર પોતા-પણાનો વ્યવહાર છે તે ભ્રાન્ત જ કહેવાય. પણ વૃત્ર તો ભ્રાન્ત નથી તે સમજે છે કે મન સ્વતન્ત્ર છે તેથી તેણે (मम) 'મારું મન' આવો સ્વાધીનતાસૂચક અસ્મત્ શબ્દનો પ્રયોગ નથી કર્યો.

શંકા—વ્યવહારમાં આપણે એમ બોલીએ કે ચક્ષુ જોવાની ઇચ્છા રાખે છે અને અહિં વૃત્રે તો "મન જોવાની ઈચ્છા રાખે છે" એવું તે કેમ કહ્યું !

સમાધાન—તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ ઇન્દ્રિયો મનના સમ્બન્ધથી જ કાર્ય કરી શકે છે, જો મન આપણું ન હોય તો નેત્ર ખોલીને ઉભા હોઇએ છતાં જોઈ શકતા નથી. તેથી વૃત્ર સમજે છે કે સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં પ્રધાન મન, છે અને તેનેજ પ્રભુના સ્વરૂપમાં લગાડવું, કે જેથી બધી ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપાર જોવું, સાંભળવું, વગેરેમાં નિષ્ફલ થઈ પ્રભુમાં આવી લાગશે, અને તેથી મને ભજનાનન્દનો અનુભવ થશે, કારણ કે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જ ભજનાનન્દનો અનુભવ થઈ શકે છે, તેથી વૃત્રે 'મન જોવાની ઇચ્છા રાખે છે' તેવું કહ્યું.

શ્લોકમાં 'दिदृक्षते' ક્રિયાપદમાં આત્મનેપદ મુકયું છે તેનું રહસ્ય.

આ શ્લોકમાં વૃત્રે માગેલો પૂર્ણકામ તે પોતાને અપેક્ષિત છે, પ્રભુને અપેક્ષિત નથી જ, કારણ કે તે તો પૂર્ણ કામ છે. તેથી ફ્લને એટલે કે પૂર્ણ કામરૂપી ફ્લને પોતાના તરફનું છે એવું દર્શાવવા આત્મનેપદ મુકયું છે.

'चंचलं हि मनः कृष्ण' આ ગીતાવાકયથી 'મન ચંચલ છે' એવું સાબીત થાય છે. તેમજ મનને ભ્રમરની ઉપમા આપી છે, તેથી ભ્રમર જેમ વિકાસ પામેલા બીજા કમલ પાસે પણ જાય છે, તેમ મનમાં પણ બીજી ઇચ્છા ઉદ્ભવવા સંભવ છે, તેના અભાવ માટે દ્ષ્ટાન્ત આપે છે કે જેમ ક્ષુધાથી પીડિત પક્ષીનાં નાનાં બચ્ચાં પોતાની માતા ભક્ષ્ય લેવા ગયેલી છે તે કંઇક લઈ આવી આપશે આવી આશાથી જેમ પોતાની માતાને જોવા ઇચ્છા રાખે છે તેમ મન આપને જોવાની ઇચ્છા રાખે છે.

આ દૃષ્ટાન્તમાં ગુસાંઇજીએ દર્શાવેલાં દૂષણો.

(૧) પક્ષીઓનું ભક્ષ્ય કંઇ નિયત હોતું નથી, તેમજ ક્ષુધાથી પીડિતને તો કોઇ પણ ચીજથી કામ સરે છે, તે (क्षुधार्ताः) **ભૂખ્યાં** આવું વિશેષણ આપવાથી પણ ભક્ષ્યની અનિ-યતતા પ્રાપ્ત થાય છે અને ભક્ષ્યની નિયતતા ન હોવાથીજ મૂલમાં પણ ભક્ષ્યનું નામ જેમ બીજા દૃષ્ટાન્તમાં (स्तन्यं) (દુધ) આવું પદ મુકી દર્શાવ્યું છે, તેવું કોઈ પણ પદ મુકી દર્શાવ્યું નથી. તેમજ આ દૃષ્ટાન્તમાં (अजातपक्षाः) (જેને પાંખો ઉત્પન્ન નથી થઈ) આવું

ત્રેશેષણ પક્ષીઓને આપ્યું છે, તેથી પાંખ ઉત્પન્ન થયા પછી પક્ષીઓ માતાને જોવાની ઈચ્છા ાખતાં નથી અર્થાત્ પક્ષીઓની દર્શનેચ્છા સદા એક સરખી નથી તેથી કાલની અનિયતતા ્પ એટલે કે પાંખ ઉત્પન્ન નથી થઈ તે વખત સુધી જ પછી નહિં આવું એક દૂષણ આ ષ્ટાંતમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) બીજું દૂષણ ક્ષુધાથી પીડિત છે માટે માતાના દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે તેથી ક્ષુધાની ેપાધિ પણ માતાના દર્શનમાં કારણ હોવાથી નિરુપધિક પ્રેમથી માતાના દર્શનની ઇચ્છા કહેવાય, તેથી ક્ષુદ્રુપ ઉપાધિએ કરેલું આવું બીજું દૂષણ આવે છે.

(૩) ત્રીજું, વિષય જે ભક્ષ્ય તે નિશ્ચિત નથી તેથી વિષયની અનિયતતા પણ છે. તો આ ઃમાણે ઉપરોક્ત ત્રણ દૂષણથી પ્રથમ દૃષ્ટાન્ત દૂષિત છે. તેથી બીજું દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે– ૂખ્યાં નાનાં વાછરડાં જેમ દુધની ઇચ્છા રાખે છે, તેમ મન આપને જોવા ઇચ્છા રાખે ે. આ દૃષ્ટાન્તમાં પણ નાનાં વાછરડાં કહેવાથી મોટાં થયાં એટલે તેની દુધની ઇચ્છા ષ્ટ થાય છે પછી તેની માતાને જોવાની ઇચ્છા રહેતી નથી એટલે આ દૃષ્ટાન્તમાં પણ ાલની અનિયતતા–કાલની અવધિ–બતાવી છે, અને ક્ષુધાથી પીડિત આવા વિશેષણથી ુધાની ઉપાધિ પણ બતાવી છે, તેથી આ દૃષ્ટાન્તમાં બતાવેલો પ્રેમ પણ સોપાધિક છે મને સાવધિક છે, તેથી નિર્દુષ્ટ ત્રીજું દૃષ્ટાન્ત વહાલી સ્ત્રીનું આપે છે. વહાલી સ્ત્રી પર- ્શ ગયેલા વહાલા પતિને જેમ જોવા ઇચ્છા રાખે તેમ હે પ્રભો? મન આપના દર્શનની ૃચ્છા રાખે છે. આ દૃષ્ટાન્તમાં પ્રિય પદના પ્રયોગથી જ પતિપત્ની બન્નેમાં નિરુપધિક ્નેહ છે એવું પ્રતીત થાય છે, કારણ કે કોઈ પણ ઉપાધિથી કરવામાં આવેલો સ્નેહ તે ્નેહ ન કહેવાય પણ તે તો સ્વાર્થ જ કહેવાય તેવા ઉપાધિ વગરના સ્નેહનું નિરૂપણ ્રતાં કોઈ સ્ત્રી કહે છે કે "[1]જે સ્નેહના ઉત્પન્ન થવામાં કંઈ પણ કારણ જોવામાં નથી આવ્યું, મને જે સ્નેહને કંઇક અપરાધ થઈ જતાં ઘટતો નથી જોયો તથા જે સ્નેહને બહુ નમન ્રવાથી વધતો નથી જોયો આવા અમૃતને પણ ટક્કર મારે તેવા તથા ત્રણ લોકના દુઃખને ાશ કરનારા એવા સદા એક રસ અને સ્વરૂપથી જ મોટા તે પ્રેમને વાણીથી હું શું ર્ણવું–વાણીથી વર્ણવી ન માપી શકાય તેવા પ્રેમને વાણીના માપમાં શામાટે લાવું. તો આવો ્રેમ ઉપાધિથી રહિત અને શુદ્ધ કહેવાય કારણ આવા સ્નેહમાં કંઇપણ ઉપાધિનું દૂષણ ્થી. પરદેશે ગયેલા વહાલા પતિમાં સ્ત્રીનો સ્નેહ પતિના પરદેશ ગયાના સમયથી આરમ્ભી ને માગમન સુધી એક રસ–એક સરખો–રહે છે તથી આ દૃષ્ટાન્તમાં કાલની અનિયતતાનું દૂષણ ્ણ નથી અને ખેદ યુક્ત રહે છે તેથી વિષય પણ નિશ્ચિત છે અન્યથા ખેદ થાય નહિં. આ ્રમાણે પહેલાં બે દૃષ્ટાન્તોમાં દર્શાવેલા દોષ પૈકી એક પણ દોષ આ દૃષ્ટાન્તમાં નથી તેથી માજ દૃષ્ટાન્ત યુક્ત છે.

વૃત્ર પોતે એક છે તેથી દૃષ્ટાન્તમાં પણ (પ્રિયા) આવું એક વચન વાપર્યું, એમ ન હોય ો જેમ પહેલાં બે દૃષ્ટાન્તમાં બહુવચન વાપર્યું છે તેમ આંહી પણ બહુવચનનો ઉપયોગ ્રવામાં શી હરકત હતી. બીજું પણ એકવચનનું તાત્પર્ય એ છે કે ઘણે ઠેકાણે તેવો સ્નેહ હોતો નથી, આ વાત પણ જણાવવા એક વચન વાપરી સહુની છેલ્લે આ દષ્ટાન્તનું નિરૂપણ

---

१ आविर्भावदिने न येन गणितो हेतुस्तनीयानपि क्षीयेतापि न चापराधविधिना नत्या न च वर्द्धते
पीयूषप्रतिवादिनस्त्रिजगतां दुःखद्रुहः साम्प्रतं प्रेम्णस्तस्य गुरोः किमद्य करवै वाङ्निष्ठतागौरवम् ॥

કર્યું છે. પહેલાંના બે દૃષ્ટાન્ત પણ એક દેશના અભિપ્રાયથી થઇ શકે છે તેથી તેનું નિરૂપણ પણ અત્રે અયોગ્ય ન ગણાય.

સ્ત્રી, પતિના વિરહ કાલમાં કેવલ ખેદ કરીને જ નથી રહેતી પરન્તુ વહાલાના નિમિત્ત વિવિધ રસભાવોને પોતાના અન્તઃકરણમાં પ્રકટાવે છે, નહિંતર તેનું જીવન જ ન થઇ શકે કારણ કે–વિપ્રયોગકાલમાં પતિવિષયક વિવિધ રસભાવો જ જીવવાનું સાધન હોય છે. કદાચિત્ કોઈ સ્ત્રી, પતિના વિરહકાલમાં પતિનિમિત્ત અનેક રસ ભાવોને પ્રકટાવ્યા વિના પણ જીવે તો તે પ્રિયા જ ન કહેવાય, તેથી જ એક પરદેશ ગયેલા પુરુષે નવીનશ્યામ મેઘની પંક્તિને જોઈને કહ્યું છે કેઃ–[1]"યદિ પ્રિયા ન જીવતી હોય તો મને ઘેર જવાથી શું ફલ? અને જો તે જીવતી હોય તો તે પ્રિયતમા જ કેમ કહેવાય? તેથી મારે ઘેર જવું નિષ્ફલ છે એમ સમજી પ્રવાસી પોતાને ઘેર જતો નથી' ઈત્યાદિ વાકયોથી સિદ્ધ થાય છે કે–પતિના પરદેશ ગમન પછી પ્રિયાનું જીવન પતિવિષયક વિવિધ રસભાવોથી જ ટકી રહે છે.

વૃત્ર તો પુરુષ છે અને દૃષ્ટાન્ત સ્ત્રીનું આપ્યું છે, તેથી અહી એ રહસ્ય સમજવાનું છે કે સ્ત્રીના દૃષ્ટાન્તથી સ્ત્રીજાતીનો રસ ભાવ અત્ર વિવક્ષિત છે, અને તે રસ અતિગોપ્ય છે તેથી ખુલ્લી રીતે નહિ કહેતાં પ્રિયાપદથી સૂચવ્યો છે. ખેદનો તો બહાર પણ અનુભવ થઈ શકે છે, તેમ બીજાઓ પણ ખેદને જાણી શકે છે તેથી 'ખેદ વાળી' આવું વિશેષણ આપ્યું છે. આ પ્રમાણે અનેક રસ ભાવથી યુક્ત અને ખેદયુક્ત એવું મન આપના દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે. કેવલ દર્શન માત્રની ઇચ્છા નથી, કારણ કે દર્શનની ઇચ્છા તો બીજા શ્લોકમાં **અર્થ** પુરુષાર્થ તરીકે માગી લીધેલું છે તેથી, હે નાથ! પ્રિયાની પેઠે અનેક રસભાવયુક્ત મન આપને જોવા તલપે છે આવો તાત્પર્યાર્થ અહી સમજવો.

મન ઉપર 'મારું' શબ્દનો પ્રયોગ ન મુકવાનું વૃત્રનું આંતરિક મર્મ.

'મારું'–શબ્દનો પ્રયોગ દેહાધ્યાસનો સૂચક હોવાથી દેહાધ્યાસથી જ મુકી શકાય છે. પરન્તુ હમણાં તો વૃત્ર સમજે છે કે આ દેહ રસાનુભવ કરવાને યોગ્ય નથી બલ્કે પ્રતિબન્ધક છે અને તેથી જ વૃત્રને આ દેહમાં અધ્યાસ પણ નથી. તેથી જ આંહી અસ્મત્ શબ્દનો (મારું) આવો પ્રયોગ પણ નથી કર્યો. દૃષ્ટાન્તમાં તો દેહાધ્યાસ દઢ છે તેથી જ (પ્રિયા) આવો દેહાધ્યાસ યુક્તનો પ્રયોગ કર્યો છે, મનનો નહિ. વૃત્રને પણ દેહાધ્યાસ જો હોત તો प्रियेवाहं दिदृक्षे (પ્રિયાની પેઠે હું જોવાની ઇચ્છા રાખું છું.) આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરતા કારણ કે તેવો પ્રયોગ કરવાથી દૃષ્ટાન્ત પણ બરોબર યુક્ત થાય છે તે ન કહેતાં (प्रियेव मनः दिदृक्षते) પ્રિયાની પેઠે મન જોવાની ઇચ્છા રાખે છે તેવું કહ્યું તેનું તાત્પર્ય એ જ છે કે વૃત્રને દેહનો અધ્યાસ નથી જ.

રસમાર્ગીય કામ રસ દૃષ્ટિથી જ પુરણ કરજો આવું (હે કમલ નેત્ર!) આવા સંબોધનથી[2] પ્રાર્થ્યું છે. ॥ ૩ ॥

---

१ किं गतेन यदि सा न जीवति जीवति प्रियतमा कथं भवेद् । इत्यवेक्ष्य नवमेघमालिकां न प्रयाति पथिकः स्वमन्दिरम् ॥

૨ સામે હમેલાને નામ દઈને બોલાવવું તે સંબોધન કહેવાય.

તૃતીય શ્લોકમાં પુષ્ટિમાર્ગીય તૃતીય પુરુષાર્થ કામનું નિરુપણ કરી આ ચતુર્થ શ્લોકમાં વૃત્ર પ્રભુ પાસે મોક્ષરૂપી ચતુર્થ પુરુષાર્થની પ્રાર્થના કરે છે. આ શ્લોકમાં **પુષ્ટિ-મર્યાદામોક્ષ** તથા **પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ** આમ બે પ્રકારના મોક્ષનું નિરુપણ છે, તેથી આ શ્લોકનો અન્વય પણ તે બે રીતિથી જુદો જુદો કર્યો છે.

પુષ્ટિમર્યાદા પ્રમાણે શ્લોકનો અન્વયાર્થ.

[हेनाथ ?] हे स्वामिन् ? [स्वकर्मभिः] पोतानां कर्मोवडे [संसारचक्रे] संसाररूपीचकरमां [भ्रमतः] भ्रमणकरता [मम] मने [उत्तमश्लोकजनेषु] भगवदीयोमां [सख्यं] मैत्री [भूयात्] थाओ [आत्मात्मजदारगेहेषु] देह, पुत्र, स्त्री, अने घरमां [आसक्तचित्तस्य] आसक्तचित्तवाळा [मम] मने [उत्तमश्लोकजनेषु] भगवदीयोमां [सख्यं] मैत्री [न] मा [भूयात्] थाओ.

ભાવાર્થ–હે સ્વામિ ! મ્હારાં પોતાનાં જ અનેક જન્મોનાં કર્મોવડે આ સંસારરૂપી ચક્કરમાં ભ્રમણ કરતા મને ભગવદીયોમાં સખ્ય થાઓ, પણ સંપૂર્ણ વિશ્વને મોહ કરનારી આપની માયાવડે દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી, અને ઘર વગેરે અહન્તામમતાસ્પદ પદાર્થોમાં આસક્ત-મનવાળા મને ભગવદીયોમાં સખ્ય ન થાઓ. એટલે કે ચિત્રકેતુ અવસ્થામાં પણ ભગવદીય એવા નારદ, અંગિરા સાથે સખ્ય હતું પણ તે સખ્ય તો આ ભગવદીયો મને પુત્ર આપશે આવી પુત્રમાં આસક્તિથી થયું હતું અને તેવા સખ્યથી તો મારે એટલું ફરવું પડ્યું તેથી, હે નાથ ! હવે ચિત્રકેતુ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલું અહન્તામમતાસ્પદ સખ્ય મને ન થાઓ.

પુષ્ટિપુષ્ટિ પ્રમાણે શ્લોકનો અન્વયાર્થ.

[हे नाथ !] हे स्वामि ! [त्वन्मायया] **તમારી લીલોપયોગિની** માયાવડે [आत्मात्मजदारगेहेषु] દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી, અને ઘરમાં [आसक्तचित्तस्य] **આસક્તચિત્તવાળા** [मम] **મને** [उत्तमश्लोकजनेषु] **ભગવદ્‌ભક્તોમાં** [सख्यं] મૈત્રી [भूयात्] થાઓ. [स्वकर्मभिः] **પોતાનાં કર્મોવડે** [संसारचक्रे] **સંસારના ફેરામાં** [भ्रमतः] **ભટકતા** [मम] મારું [उत्तमश्लोकजनेषु] **ભગવદીયોમાં** [सख्यं] **સખ્ય** [न] મા [भूयात्] થાઓ.

ભાવાર્થ–હે નાથ ! આપની [1]લીલોપયોગિની માયાવડે દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી, અને ઘરમાં

૧ લીલોપયોગિની માયા એટલે જે માયાનું પ્રાકટ્ય શ્રીકૃષ્ણચંદ્રપ્રભુની શ્રીવૃન્દાવનમાં રમણેચ્છાથી શ્રીગોકુલમાં થયું અને જે માયા પ્રભુની આધિદૈવિક લીલામાં સ્વીકૃત થયેલા જીવોને જ મોહ કરે તે માયા લીલોપયોગિની કહેવાય.

કૃષ્ણદાસ–શું પ્રભુની આધિદૈવિક લીલામાં વરણ પામેલા જીવને પણ મોહની જરૂર હશે ?

વલ્લભદાસ હા. જો તેમાં જીવને મોહ ન હોય તો ગોપીકાદિ વ્રજભક્તોની પેઠે ક્રીડામાં માનાદિ ન સંભવે, તેથી લીલાપ્રવિષ્ટ જીવને પણ પ્રભુની માયા મોહ કરે છે. તેથી જ લીલોપયોગિ જીવોની પ્રભુએ આધિભૌતિક અવિદ્યારૂપ પૂતનાનો નાશ કર્યો અને તામસ પ્રકરણાન્તર્ગત પ્રમેય પ્રકરણમાં ધેનુકાદિ દુષ્ટોનો નિગ્રહ કરી ભક્તોની આધ્યાત્મિક અવિદ્યા દૂર કરી,

આ બધી ચીજો ભગવત્સેવામાં ઉપયોગિ છે આવું સમજી આસક્તિ કરનારા એવા મને ઉત્તમ શ્લોકજન-ભગવદીયોમાં સખ્ય-સખાભાવ થાઓ, પરન્તુ નિજકર્મોવડે સંસારના ફેરામાં ભ્રમણ કરતા મને ભગવદ્‌ભક્તોમાં સખ્ય ન થાઓ. અર્થાત્ હે નાથ! મર્યાદામોક્ષ મને ન થાઓ.

હવે આ શ્લોકનું વિવેચન કરતાં શ્રીહરિરાયચરણ આરમ્ભમાં આ પ્રમાણે મંગલાચરણ કરે છે.

श्रीवल्लभाचार्यपदः स्वीयसर्वार्थसंपदः ।
प्रणमामि तदुक्तार्थबोधनाय मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥

(પોતાના ભક્તોના ચારે પુરુષાર્થની સંપત્તિરૂપ શ્રીઆચાર્યજી શ્રીમહાપ્રભુજીના ચરણારવિન્દને આપશ્રીની વાણીના અર્થને સમજવા માટે વારંવાર પ્રણામ કરું છું).

વિવેચન- શ્રી આચાર્યચરણ આ ચતુર્થ શ્લોકમાં મોક્ષનું નિરૂપણ કરે છે. પાછલ ત્રણ શ્લોકોમાં ધર્મ, અર્થ, કામ, આ ત્રણ પુરુષાર્થનું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન થઈ ચુકયું છે તેથી હવે તેનું નિરૂપણ ન કરતાં મોક્ષનું નિરૂપણ કરે છે, બીજા માર્ગોના મોક્ષ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ વિલક્ષણ છે. તેથી તેમાં સન્દેહ થાય, એ સન્દેહ દૂર કરવાને આ ચોથા શ્લોકમાં મોક્ષનું નિરૂપણ કરે છે.

પુષ્ટિમર્યાદામાં મોક્ષ, તથા બંધનું નિરૂપણ.

કૃષ્ણદાસ-પુષ્ટિ એટલે શું?

વલ્લભદાસ-પુષ્ટિ એટલે પ્રભુનો અનુગ્રહ "पोषणं तदनुग्रहः" પ્રભુની જીવને ફલદાન કરવાની* ઇચ્છા, તે પુષ્ટિ કહેવાય. તે બે પ્રકારની છે કેવલા અને વિશિષ્ટા.† શુદ્ધ અને મિશ્ર. શુદ્ધપુષ્ટિને સાધનની અપેક્ષા નથી, મિશ્રપુષ્ટિને સાધનની અપેક્ષા છે. આનેજ ફલપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ હોવાથી આપણે માર્ગ પણ કહીએ છીએ. અનુગ્રહ એ ખાસ પ્રભુના ધર્મો પૈકી એક ધર્મ છે. ફલસાધક અનુગ્રહ હોવાથી તેજ માર્ગ છે. આ માર્ગથી મોક્ષનું નિરૂપણ કરાય છે.

કૃષ્ણદાસ-(૨) પુષ્ટિમર્યાદાના બંધ અને મોક્ષ કરતાં પુષ્ટિપુષ્ટિના બંધ અને મોક્ષ જુદી જાતના હશે વારુ?

વલ્લભદાસ-હા. જુદા જુદા છે. પુષ્ટિમર્યાદામાં બન્ધ મોક્ષનું સ્વરૂપ કહું છું તે સાંભળો. અહન્તા અને મમતાના સ્થાનરૂપ સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ધન વિગેરેમાં આસક્તિ

પરન્તુ આધિદૈવિક અવિદ્યાનો નાશ ન કરતાં લીલોપયોગિની હોવાથી રહેવા દીધી છે તે એમ સૂચવે છે કે લીલાપ્રવિષ્ટ જીવોને પણ મોહની જરૂર છે.

'अविद्या पूतना नष्टा' 'पञ्चधैवानुभावीऽत्र दुष्टनिग्रहरूपवान् ।
आध्यात्मिकीमविद्यां वै दूरीकर्तुं तथाकृतिः ॥ सु० का०

* "पोषणं तदनुग्रहः" इतिवाक्यात् पोषणलीलायाः स्वतन्त्रत्वात् "यस्यानुग्रहमिच्छामि" इतिवाक्याच्च अनुग्रहो धर्मान्तर एवेति भक्तिहेतुनिर्णये । अत्र तु इच्छारूपत्वं स्वीकृतं श्रीहरिरायचरणे रिति उभयेषां मतं भिन्नभिन्नमत्र प्रतिभाति ।

† વિશિષ્ટા એટલે મિશ્રપુષ્ટિ, તે ત્રણ પ્રકારની છે. પુષ્ટિપુષ્ટિ, પુષ્ટિમર્યાદા, પુષ્ટિપ્રવાહ,

રાખવી, અને આસક્તિના સ્થાન શિવાય બાકીના સગાઓમાં સંગ રાખવો એ પુષ્ટિમર્યાદામાં બંધરૂપ છે. આ બંધનનો તથા બંધને ઉત્પન્ન કરનાર અહંતા મમતાનો જે સમૂલનાશ તે પુષ્ટિમર્યાદામાં મોક્ષ છે.

કૃષ્ણદાસ–હવે પુષ્ટિપુષ્ટિના બંધ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ કહો.

વલ્લભદાસ–પુષ્ટિમાર્ગમાં મર્યાદામાર્ગ કરતાં બંધ મોક્ષનાં સ્વરૂપ વિપરીત છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો આસક્તિના સ્થાનરૂપ પુત્ર ધન ગૃહ વિગેરેમાં ભગવદીયત્વે કરીને–ભગવાનને માટે જ આ સર્વ છે એવી બુદ્ધિથી જો આસક્તિ ન કરવામાં આવે અને ભગવદીયોમાં સંગ ન રાખે તો ખરેખર પુષ્ટિમાર્ગમાં બન્ધ કહેવાય છે. અને પુત્રાદિકમાં ભગવદર્થ ઉપયોગી જાણી–ભગવદીય બુદ્ધિથી–તેમાં આસક્તિ રાખે અને ભગવદીયોમાં સંગ રાખે તે પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ છે.

કૃષ્ણદાસ–આ તો તદ્દન વિલક્ષણ થયું, જે મર્યાદામાં બન્ધ તે અત્ર ભગવદીય બુદ્ધિથી મોક્ષ. જે મર્યાદામાં મોક્ષ તે અત્ર બંધ.

કૃષ્ણદાસ–[૩] પુષ્ટિ તો શુદ્ધ અને મિશ્ર એવા બે પ્રકારની કહી. તો મોક્ષ પણ બે પ્રકારનો સ્પષ્ટ સમજાવો.

વલ્લભદાસ–સાંભળો. આ પ્રમાણે છે. ચતુર્થ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધથી બે પ્રકારના મોક્ષનું નિરૂપણ છે; પુષ્ટિમર્યાદા મોક્ષનું નિરૂપણ પૂર્વાર્ધમાં છે, ઉત્તરાર્ધમાં પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષનું નિરૂપણ છે.

૧. પોતાના કર્મોવડે સંસાર ચક્રમાં ભમતાં ભગવદીયોનો સંગ કરવો, તે પુષ્ટિમર્યાદા મોક્ષ છે.

૨. ભગવદીયબુદ્ધિથી પુત્રાદિકમાં આસક્તિ અને ભગવદીયોનો સંગ એ પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ છે.

જેવા મોક્ષ બે પ્રકારના છે તેમ ઉપાય પણ બે પ્રકારના છે. પુષ્ટિમર્યાદામાં ભગવાન સાધનની અપેક્ષા રાખે છે અને પુષ્ટિપુષ્ટિમાં સાધનની અપેક્ષા નથી.

કૃષ્ણદાસ–[૪] વાહ મોક્ષનું સુન્દર સ્વરૂપ સમજાવ્યું. પરન્તુ આપ ભગવદીયોનો સંગ કરવાની જરૂર તો બન્ને પ્રકારના મોક્ષમાં બતાવી ગયા તેથી બન્ને મોક્ષ એક સરખા જ લાગે છે.

વલ્લભદાસ–ના. બન્ને પ્રકારના મોક્ષમાં બહુ જ તફાવત છે. હું બન્ધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થાથી જે ઉપર તફાવત બતાવી ગયો તે ઉપરાન્ત બીજો મોટો તફાવત છે તે સાંભળો.

પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષમાં ભગવાન્ પરોક્ષ રહે છે. અર્થાત્ સાક્ષાત્ દર્શન થતાં નથી, પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષમાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે.

કૃષ્ણદાસ–સાબીતી શી ?

વલ્લભદાસ–પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષમાં શ્રીશુકદેવજીનું દ્દષ્ટાન્ત આપું છું. ભગવાન્ શાસ્ત્રાર્થરૂપ છે, એવું જાણી શાસ્ત્રાર્થ કરનાર શ્રી શુકદેવજીના સખ્યમાં આ વાત સ્પષ્ટ થઈ છે. શ્રીશુકદેવજીના વચનો પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં શ્રીશુકદેવજી શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે–

तावन्नन्दादयो गोपा मथुराया व्रजङ्गताः । भा० १०–६–३१,

પૂતનાનો આકાશમાંથી પાત થયો, મહાન્ ખળભળાટ મચી ગયો, બધા ગોપો ભેગા થઇ ગયા, ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની રક્ષા કરવા લાગ્યાં, ડાકિની શાકિનીથી રક્ષા કરી, શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને સ્તનપાન કરાવી પલનામાં શયન કરાવ્યું, **તેટલાકમાં નન્દાદિ ગોપો મથુરામાં કંસને કર આપવા ગયા હતા ત્યાંથી વ્રજમાં ગયા.** "મથુરાથી વ્રજમાં ગયા" એ પરોક્ષ વાત થઈ, શુકદેવજીનું હૃદય મથુરામાં છે, તેથી તેમને ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ નથી, એ સ્પષ્ટ થયું.

હવે પુષ્ટિપુષ્ટિમાં હું ગોપીજનોનું દૃષ્ટાન્ત આપું છું, આપણી પ્રત્યક્ષ વસ્તુને આપણે **આ** શબ્દ વાપરી શકીએ, પ્રત્યક્ષમાં '**આ** વસ્તુ' પરોક્ષમાં '**તે** વસ્તુ' એમ આપણે બોલીએ છીએ, ગોપીજનોને ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ હતા, તેમના નેત્ર આગળ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનું વેણુનાદ કરતું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ હતું. તેથી ગોપીજનો કહે છે કે–

"नन्दसूनुरयमार्तजनानां नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः" भा० १०–३५–४

વેણુનાદ કરનાર, દુઃખીજનોને સુખી કરનાર, **આ** નન્દપુત્ર. ગોપીજનોનું વર્ણન પ્રત્યક્ષ પ્રભુ બિરાજતા હોય એવું જ થયું. હવે સ્પષ્ટ થયું કે મર્યાદામાં પરોક્ષ અને પુષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ પ્રભુ બિરાજે છે, એ મહાન્ ભેદ ભુલાવવો ન જોઇએ.

વૃત્રાસુરને પણ પ્રભુ પ્રત્યક્ષ જ છે. કારણ કે વૃત્રાસુર પણ ગોપીજનોની માફક "त्वन्मायया" **તમારી માયાવડે** મને આસક્તિ થાઓ, એમ **તમારી** શબ્દથી પ્રભુ સાથે પ્રત્યક્ષ વાતચિત કરે છે.

કૃષ્ણદાસ–[૫] તમે કહી ગયા કે પુષ્ટિમર્યાદામાં ભગવાન્ સાક્ષાત્ નથી, એટલે પરોક્ષ બિરાજે છે. અને પુષ્ટિપુષ્ટિમાં ભગવાન્ સાક્ષાત્ છે, પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. એ વાત હું બરોબર સમજ્યો, પરન્તુ મને એક શંકા ઉદ્ભવી છે તે પુછવાની રજા લઉં છું.

"ભગવાન્ પરોક્ષ બિરાજતા હોય તો ભગવદ્ભક્તોના સખ્યની અપેક્ષા પણ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા પછી ભગવદીયના સખ્યની શી અપેક્ષા ?

વલ્લભદાસ–તમારી શંકા વિવેચનથી સમજાવો.

કૃષ્ણદાસ–મારી શંકા એ છે કે–ભગવાન્ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ છે, સર્વ શાસ્ત્ર ભગવાનનું જ પ્રતિપાદન–ગુણગાન કરે છે. [1]"સર્વ વેદોથી વેદ્ય હું જ છું" એવી ભગવાનની આજ્ઞા છે. "હું ઉપનિષત્ પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મને પુછું છું." "સર્વ વેદાન્તથી પ્રત્યય–જ્ઞાન–જેનું થાય છે એવું બ્રહ્મ છે." આ સર્વપ્રમાણોથી એમ સિદ્ધ થયું કે ભગવાન્ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ છે.

આ શાસ્ત્રાર્થરૂપ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ ના થયા હોય તેથી તેમની પ્રાપ્તિ થવા માટે અથવા ભગવાનનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા માટે ભક્તના સખ્યની જરૂર છે, કારણ કે ભગવદીયો શાસ્ત્રપ્રમાણે ભગવાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે સમજાવે છે, તેથી પરોક્ષ ભગવાનને પ્રત્યક્ષ

---

૧ "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" । "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" । "सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्' (३–३–१. બ્ર० મા०)

કરવાના ઉપાયોમાં ભગવદીયોનો સંગ ગુણગાન કરવા ઘણો જ ઉપયોગી છે, તે હું કબુલ કરું છું. પરન્તુ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા પછી ભક્તના વચનોથી ભગવાનના સ્વરૂપને સમજવાની જરૂર રહેતી નથી, ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા ભગવાનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો પછી ભક્ત વચનોની કે ભકતોનો સંગ કરવા જવાની શી જરૂર છે? મારા ધારવા પ્રમાણે વૃત્રાસુરને પણ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા છે, પછી ભગવદીયોના સંગ સખ્ય–માગવાની તેને પણ જરૂર નથી, છતાં સખ્ય કેમ તેણે માગ્યું?

વલ્લભદાસ–હું તમારો પ્રશ્ન સમજ્યો, કે ગુણગાન સાંભળવા કે ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા ભક્તના સખ્યની જરૂર પણ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થયા પછી સખ્યની શી જરૂર? એ પ્રશ્નનો સાર છે. હું હવે તેનું ઉત્તર આપુ છું. ભાઈ કૃષ્ણદાસ? ભગવાનને ભકતો બહુ વહાલા હોય છે. ભક્તને જેમ પ્રભુની અપેક્ષા છે તેમ પ્રભુને ભક્તની પણ અપેક્ષા છે. ભકતોને પ્રભુ પ્રત્યક્ષ થયા હોય એવા ભકતોની જ અપેક્ષા છે. વાહ પ્રભુ કેવા દયાળુ છે? પ્રભુ ભક્તદ્વારા જ ભક્તને ફ્લ અપાવે છે. માટે ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ બિરાજતા હોય તો પણ ભક્તના સખ્યની જરુર છે. ભગવાન્ ભક્ત વિના ઓળખી શકાય જ નહિ, ભગવદીયો જ ભગવાનને ઓળખાવે. તેથી ભક્ત જે શાસ્ત્રના અર્થરૂપ ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે તે જ ખરું, તેથી ભગવાન્ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ છે એમાં જરા પણ આઘાત ન થયો, અને પ્રત્યક્ષમાં પણ ભગવદ્ભકતોના સખ્યની અપેક્ષા છે એ સિદ્ધ થયું. મૂળ શ્લોકમાં ઉત્તમશ્લોક–ભગવાન્ અને તેમના જન–ભગવદીયો–આ બન્ને એક જ છે એવું સમજાવાને "ઉત્તમશ્લોકજન" એવું આખું પદ મુકેલું છે. માટે ભગવદીયોના સખ્યની જરૂર બન્ને મોક્ષમાં છે.

કૃષ્ણદાસ–(૧) વાહ ભક્તના સખ્યની મહોટાઈ હું આજ સમજ્યો. પરન્તુ ભાઈ? ફ્લરૂપ ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ બિરાજતા હોય ત્યારે ગુણગાનના સાધનરૂપ ભકતોનું સખ્ય કેવી રીતે ઉપયોગમાં લે છે? અને ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ બિરાજ્યા પછી આ શાસ્ત્રના અર્થરૂપ ભગવાન્ છે. એવું ભાન શી રીતે થાય? તે જરા સમજાવશો.

વલ્લભદાસ–સાંભળો. ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ હો વા ન હો, તો પણ બન્ને અવસ્થામાં ભગવદીયો ભેગા થઈ ભગવાનના પરાક્રમોને–પ્રેમથી ગાય છે, આજ ફ્લ છે, આને માટે તૃતીયસ્કન્ધના પચીશમા અધ્યાયનો શ્લોક કહું છું.

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित् मत्पादसेवाभिरता मदीहाः ।
येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥

"મારી સેવામાં પ્રીતિવાલા મને જ ચાહનારા મારા કેટલાક ભકતો મારામાં લય નામના મોક્ષની ઇચ્છા પણ રાખતા નથી, કે જે ભગવદીયો સામાસામી ભેગા મળી મારા ગુણગાનને જોરથી ગાય છે."

ગોપીજનોએ પણ ભેગા મળી ગુણગાન ગાતાં કહ્યું છે કે—

विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ।

"હે પ્રભો ? આપે વિષજલમાંથી બચાવ્યાં, વ્યાલ રાક્ષસથી બચાવ્યાં, વિગેરે અનેક દુ:ખમાંથી બચાવ્યાં." આવી રીતે ભકતોના સખ્યનો ઉપયોગ થાય છે, ભગવદીયો ભેગા મળી ગુણગાન કરે, એ જ પરમફલરૂપ છે. જ્યાં ગુણગાન થતાં હોય ત્યાં જ પ્રભુ પ્રકટ બિરાજે છે, ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનો અનુભવ ભગવદીયોને જ હોય છે. ભગવદીયો આપણને ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવે છે. તેથી આપણને જે અનુભવ થાય છે તે ભગવદીયોને અધીન છે. ભગવદીયોના અનુભવથી જ આપણને ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, [1]એ જ ફલરૂપ છે. ભગવાન્ પ્રકટ હોય તો પણ ઉપર કહ્યા મુજબ ભગવદીયોના સખ્યનો ઉપ. યોગ કરવો જ પડે છે; તેથી ભગવદીયોનાં વચનોથી ભગવાન્ શાસ્ત્રાર્થરૂપ છે. એ પણ સિદ્ધ થયું.

કૃષ્ણદાસ–[૭] ભકતોની જ્યારે એટલી ઉચ્ચ કક્ષા છે કે જેની સાથે–જેના મંડળમાં બેસી પ્રભુના ગુણગાન કરવામાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પણ એક અંગ છે એટલે સહાયક છે તો પછી તેવા મહાન્ ભકતોનું તો વૃત્રે દાસ્ય જ પ્રાર્થવું ઉચિત હતુ સામ્યસંપાદક–બરોબરી કરનારું–સખ્ય કેમ માગ્યું ?

વલ્લભદાસ–જો કે તેવા મહાનુભાવ ભકતોનું દાસ્ય જ માગવું એ જ યોગ્ય ગણાય. તો પણ એકાદશસ્કન્ધના ઓગણીશમા અધ્યાયમાં પ્રભુ ઉદ્ધવના પ્રતિ આજ્ઞા કરે છે કે– હે ઉદ્ધવ ! 'मद्भक्तपूजाभ्यधिका' મ્હારા ભકતોની પૂજા મ્હારા કરતાં વિશેષ કરવી, કારણ કે ભગવાન્‌ને પોતાના ભકતોમાં વિશેષ પ્રીતિ રહે છે બીજાં પણ તેના આગળના શ્લોકોમાં ભક્તિ થવાનાં સાધન ઉપદેશ્યાં છે તેમાં શ્રવણથી આરમ્ભીને દાસ્ય સુધીની ભક્તિને સાધનરૂપ કહેતાં સખ્યને ફળરૂપ ગણ્યું છે તેથી, તથા આ પ્રકરણ પણ ફલનું–મોક્ષનું છે તેથી પણ વૃત્રે તેવા ભગવદીયોનું દાસ્ય ન યાચતાં સખ્ય પ્રાર્થ્યું છે.

કૃષ્ણદાસ–[૮] આ શ્લોકમાં રહેલા [मम] **મ્હારું** उत्तमश्लोकजनेषु ભગવદીયોમાં (સખ્ય થાઓ) આવા ષષ્ઠી તથા સપ્તમીવિભક્તિના પ્રયોગથી એમ સમજાય છે કે–વૃત્રે પોતામાં રહેલું જે સખ્ય તે ભગવદીયવિષયક થાઓ. અર્થાત્ વૃત્રે ભગવદીયોને પોતાના સખા સમજવાની પ્રાર્થના પ્રભુ પાસે કરી છે, પરન્તુ તેવી પ્રાર્થના કરવી તે તો અયુક્ત ગણાય, કારણ કે વૃત્ર તો ભગવદીયોને પોતાના સખા સમજે જ તેમાં વળી પ્રાર્થનાની શી જરુર ? પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ આવું થવું જોઈએ કે હે પ્રભુ ! તે ભગવદીયો મને પોતાનો સખા–મિત્ર સમજે–પોતાના મંડળમાં આપના ગુણનું સભાજન કરવા યોગ્ય સમજે.

વલ્લભદાસ–આપની શંકા યોગ્ય છે તો પણ તેનું ગૂઢ રહસ્ય તમોને કહું છું તે સાંભળો. આંહી વૃત્રે માગેલું સખ્ય, ભક્તિમાર્ગીય મોક્ષ છે તેથી તે મોક્ષરૂપ સખ્ય એક પ્રભુ શિવાય બીજા કોઈને અધીન ન હોઈ શકે, હવે આંહી જો વૃત્ર એમ માગે કે 'ભગવદીયો

[1] તેથી જ આપણને જે ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તે ભગવદીયો સાથે ગુણગાનના શેષરૂપ કહેવાય.

મને પોતાનો મિત્ર સમજે' તો તે સખ્ય, ભગવદીયોને અધીન થયું તેથી ભગવદીયોની અનુકૂલતા પ્રમાણે વૃત્રને વર્તવું જોઈએ નહિતર સખ્ય[1] નભી શકે નહિ અને તેઓની અનુકૂલતા પ્રમાણે વર્તવામાં વૃત્રને પરાધીનતા આવે અને પરાધીનતામાં વૃત્રને મુક્ત ન કહી શકાય કારણ કે જેનો મોક્ષ થયો તેનું પારતન્ત્ર્ય ન સંભવે.

કૃષ્ણદાસ–ત્યારે વૃત્રે પ્રભુ પાસે એવી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે હે નાથ? ભક્તોમાં રહેલો જે સખ્યરૂપ ધર્મ તે મ્હારે અધીન થાઓ એટલે કે તેનું સખ્ય મારે અધીન રહે?

વલ્લભદાસ–તેવી પ્રાર્થનામાં પણ સખ્ય રૂપ મોક્ષને તો પારતન્ત્ર્ય પરતન્ત્રતા જ આવે છે કારણ કે તેવી પ્રાર્થનામાં વૃત્રની અનુકૂલ ભક્તોને રહેવું પડે છે, તેથી સખ્યરૂપ મોક્ષને પારતન્ત્ર્ય–પરતન્ત્રતા–કોઇ પણ રીતે ન આવે તેવી પ્રાર્થના વૃત્ર આંહી આવા શબ્દોથી કરે છે કે–હે નાથ? જેમ ભગવદીયોમાં રહેલો જે સર્વ પ્રાણી ઉપરનો સખ્યરુપ ધર્મ તે મારા વિષયક પણ છે એટલે કે તે ભગવદીયો જેમ પ્રાણી માત્રને પોતાના સખા સમજે છે તેમ મને પણ પોતાનો મિત્ર સમજે છે તેમ હું પણ તે ભગવદીયોની પેઠે સ્વતન્ત્ર રીતિથી તે ભગવદીઓને મ્હારા મિત્ર સમજું. તેથી આ વાત પણ સાથે જ સિદ્ધ થઇ રહે છે કે–ભક્તિમાર્ગીય મોક્ષ પ્રભુ આપે તો જ મળે પણ સાધનથી સાધ્ય–મળે તેવો નથી.

કૃષ્ણદાસ–તમોએ ભગવદીયોના સખ્યને મોક્ષ બતાવ્યો પણ પહેલાં એવું સિદ્ધ થયું છે કે પુષ્ટિમર્યાદા તથા પુષ્ટિપુષ્ટિમાં પ્રભુનાં ચરિત્રોનું [2]સભાજન કરવું તેજ ફલ છે, પણ તે ફલ તો ભગવદીયોનું સખ્ય પ્રાપ્ત થતાં જો પરતન્ત્રતા પ્રાપ્ત થઇને પ્રભુના ચરિત્રોનું શ્રવણ કરવાનું જ મળે તો સભાજન કરવાનું ન બને અને ગુણ સભાજન કરવું એ તો ફલ છે તે તો ભગવદીયોના સખ્ય પ્રાપ્ત થતાં બનતું નથી તેથી તેવું સખ્ય, મુખ્ય ફલરુપ ગુણસભાજનને અટકાવનારું હોવાથી મોક્ષરૂપ ન કહી શકાય કારણ કે જેમાં પ્રભુનાં ગુણોનું સભાજન થઇ શકતું હોય તેવા સખ્યને જ મોક્ષ કહેવાય?

વલ્લભદાસ–ભગવદીયોના સખ્યને મોક્ષ કહેવામાં કોઇ બાધ આવતો નથી કારણ કે તેઓની સાથે વૃત્રનું સખ્ય થતાં તે ભક્તો ઘણા છે તેથી કોઇ એક વક્તા થાય ત્યારે બીજા શ્રવણ કરે તેમ વૃત્ર પણ કોઇ વખતે ગુણોનું સભાજન કરે ત્યારે બીજા શ્રોતા બની સાંભળે તેથી જેમ સત્રનામક યાગવિશેષમાં ઘણા યજમાનો હોવાથી કોઇ એક કાર્ય સિદ્ધ કરે બીજો બીજું કર્મ સિદ્ધ કરે તેમાં કોઇને સ્વતન્ત્રતા કે કોઇને અસ્વતન્ત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી તેમ આંહી ગુણસભાજનમાં પણ સમજવું.

કૃષ્ણદાસ–શ્લોકમાં उत्तमश्लोकजनेषु (ભગવદ્ભક્તોમાં) આવું બહુવચન વાપર્યું તેનું તાત્પર્ય શું હશે?

---

૧ લોકમાં પણ એવી રીત છે કે જેની સાથે સખ્ય થયું હોય તેની અનુકૂલ વર્તવું જોઇએ નહિતર સખ્ય નભી ન શકે.

૨ પ્રભુનાં સ્વરૂપ ગુણ ચરિત્ર વગેરેને સમજી તેને વખાણવું તે સભાજન કહેવાય છે.

વલ્લભદાસ—એક તાત્પર્ય તો પહેલાં કહેવાયું છે કે તે ભગવદીયોની સંખ્યા અધિક હોય તો વૃત્રને પણ ગુણસભાજન કરવાનો સમય મળે. બીજું એ છે કે ભગવદીયોના સખ્યને મોક્ષ કહ્યો છે તેથી તેમાં કદી પણ વિચ્છેદ ન પડવો જોઇએ તેથી એક ભગવદીયનું તિરોધાન થાય તોપણ બીજાઓનું સખ્ય તો છે જ તેથી સખ્યમાં વચ્ચે ત્રુટિ ન આવી તેવું સમજાવવા આંહી 'ભગવદીયોમાં' આવું બહુવચન વાપર્યું છે.

કૃષ્ણદાસ—વૃત્રને તો તેવા ભકતોની સાથે દીનતા જ રાખવી જોઇએ કારણ કે સર્વ-તન્ત્ર સ્વતન્ત્ર ઈશ્વર ઉપર સ્વતન્ત્રતા દેખાડવી તે જેવી દોષયુક્ત છે તેવી જ તેના ભકતો ઉપરની સ્વતન્ત્રતા પણ વૃત્રને દોષ કરનારી થશે ?

વલ્લભદાસ—તે પણ ભગવાનના જન છે. એટલે કે જન્મ લેવો, તિરોધાન થવું, વગેરે ધર્મો તેને પણ લાગેલા છે અને તેઓ પ્રભુને અધીન છે. તેથી તેવા ભકતો ઉપર ગુણ-સભાજનાર્થ પ્રાપ્ત થતું સ્વાતન્ત્ર્ય વૃત્રને દૂષિત કરનારું ન કહેવાય કારણ કે વૃત્ર પણ તેઓની બરોબર ધર્મવાળો છે. એટલે કે જનન, તિરોધાન, ભક્તત્વ વગેરે ધર્મવાળો છે.

કૃષ્ણદાસ—તમોએ ભગવદીયોના સખ્યને મોક્ષ કહ્યો પણ તેવા ભગવદીયો તો દુર્લભ છે તેથી તેવાઓની સાથે સખ્યની સંભાવના પણ કેમ કરી શકાય ?

વલ્લભદાસ—અહન્તામમતારૂપ આ સંસાર એકપ્રકારનું ચક્ર છે તેથી ચક્રમાં પડેલો જેમ એક ઠેકાણે ન સ્થિર થઇ શકે પણ ભમ્યા જ કરે તેમ સંસારચક્રમાં પડેલો પણ જ્યાં ત્યાં ભમ્યા જ કરશે કારણ કે અહન્તા, મમતા, ક્ષણ ક્ષણમાં બદલાય છે અને તે જ સંસાર છે તેથી ભ્રમણ કરતાં કરતાં જ તેવા ભગવદીયોનું સખ્ય પણ વિના કલેશે પ્રાપ્ત થવા સંભવ છે જ.

કૃષ્ણદાસ—તોપણ ભગવદીયોનું સખ્ય વિના સાધને થઇ જાય તે કંઇ સમજમાં આવતું નથી કારણ કે તેઓનું સખ્ય સંસારથી[1] અપવર્ગ—મોક્ષ કરાવનારું છે આવું વાક્ય શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધના એકાવનમા અધ્યાયમાં મળે છે તેથી આ વાત સ્પષ્ટ સમજાવો ?

વલ્લભદાસ—પુષ્ટિમાર્ગ—કૃપામાર્ગમાં સાધનની બહુ શોધ કરવાની જરૂર નથી કારણ આ માર્ગમાં તો બધું શ્રીપ્રભુની કૃપાથી જ સિદ્ધ થાય છે તેમ આંહી પણ ભગવ-દીયોની કૃપાથી જ તેઓનું સખ્ય વૃત્રને સિદ્ધ થશે તેઓ અત્યન્ત કૃપાલુ હોય છે તેથી પોતાનાં કર્મવડે સંસારમાં ભટકતા જીવો ઉપર તે કૃપાયુક્ત બની પોતાનું સખ્ય સિદ્ધ કરાવેછે. તેથી ભક્તિમાર્ગનો કોઇ પણ અંશ સાધન સાધ્ય—સાધનથી મળે તેવો નથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

કૃષ્ણદાસ—વૃત્ર સમજે છે કે ભક્તિમાર્ગીય કોઇ પણ ફલ સાધનથી મળે તેવું નથી છતાં પ્રભુ પાસે સખ્યરૂપ મોક્ષની પ્રાર્થના શા માટે કરી હશે ?

વલ્લભદાસ—આંહી વૃત્રે પ્રભુ પાસે ફલની પ્રાર્થના કરી જ નથી પણ પોતાને અનેક યોગ્ય અયોગ્ય દેહ ધારણ કરવા પડ્યા છે તેથી કંટાળી તેવા દેહો ન ધારણ કરવા પડે તેવી પ્રાર્થના પ્રભુ પાસે કરી છે ફળ માટે નહિ.

---

૧ भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत सत्समागमः।

કૃષ્ણદાસ–ભક્તિમાર્ગીય વૃત્રે સંસાર ચક્રમાં ભટકવાના કારણરૂપે પોતાના કર્મોને શા માટે કહ્યાં હશે? ભગવદીયને તો સુખ દુઃખ બધું પ્રભુ ઈચ્છાથી જ થાય છે તો પ્રભુનું નામ લેવું યુક્ત હતું?

વલ્લભદાસ–વૃત્ર ભક્તિમાર્ગીય છે તેથી પોતાના સંસારચક્રમાં ભમવારૂપી દુઃખમાં પોતાના સ્વામિને કારણપણું આપવું એ અયુક્ત કહેવાય તેથી દુઃખના કારણ તરીકે કર્મોને જ બતાવ્યાં છે.

કૃષ્ણદાસ–ત્યારે તેવાં સંસારમાં ભમાવનારાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વલ્લભદાસ–પોતાનાં કરેલાં કર્મો પોતાને અવશ્ય ભોગવવાનાં હોય છે તેથી તેનો ભોગ કર્યા શિવાય ત્યાગ થઇ શકતો નથી.

કૃષ્ણદાસ–કર્મો કરવાં તો પોતાને હાથ વાત છે તો તેવાં દુઃખદાયક કર્મો કરવાં જ શા માટે?

વલ્લભદાસ–તે કર્મો ઘણાં છે અને 'એક ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા શિવાય કોઇ પણ રહી શકતું નથી' આવું શ્રીભગવાનનું અર્જુન પ્રતિ ગીતામાં વાક્ય છે તેથી પણ તેનો ભોગ કરવો જ પડે છે.

કૃષ્ણદાસ–સંસારચક્રમાં ભમાવનારાં સાધનો તો કર્મ શિવાયનાં પણ કાલ, કામ, અવિદ્યા વગેરે છે જ તો પછી વૃત્રે બીજાં કાલાદિ કારણોનાં નામ ન આપતાં કેવલ કર્મોનું જ કથન શા માટે કર્યું હશે?

વલ્લભદાસ–કાલાદિ કારણો રહેતાં છતાં પણ મુખ્ય કારણતા તો કર્મમાં જ છે કાલાદિની તો નિમિત્ત કારણતા છે જેમ ઘટના પ્રતિ દંડની છે તેમ.

કૃષ્ણદાસ–પહેલાં કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધમાં–પહેલા અર્ધામાં પુષ્ટિ-મર્યાદામોક્ષની પ્રાર્થના વૃત્રે કરેલી છે, પણ પ્રાર્થનાવાચક–પ્રાર્થનાને કહેનારો–કોઇ પણ પદનો પ્રયોગ [भूयात्] થાઓ, વગેરેનો નથી કર્યો તેનું શું કારણ?

વલ્લભદાસ–પહેલા અર્ધા શ્લોકમાં પ્રાર્થેલો પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ; ઉત્તરાર્દ્ધ–બીજા અર્ધાશ્લોકમાં પ્રાર્થેલા પુષ્ટિ–પુષ્ટિમોક્ષ કરતાં ગૌણ છે ઉતરતો છે એવું જણાવવા પૂર્વાર્દ્ધમાં 'થાઓ' આવો પ્રાર્થનાવાચક પદનો પ્રયોગ નથી કર્યો.

કૃષ્ણદાસ–એટલા પ્રશ્નોતરથી સંપૂર્ણ અર્ધાશ્લોકનું તાત્પર્ય શું નિકળ્યું તે કૃપા કરી કહો.

વલ્લભદાસ–જેમાં સ્વતન્ત્રતાને હાનિ ન પહોંચતી હોય, જેમાં પ્રભુના ગુણોનું સભા-જન કરવાનું મળતું હોય, જે સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં ભગવદીયોની કૃપાથી જ મળી જતું હોય એવું જે ભગવદીયોનું સખ્ય, તે પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ અને તે જ સંપૂર્ણ અર્ધ શ્લોકનો સંક્ષિપ્ત અર્થ થયો.

કૃષ્ણદાસ—આપે પુષ્ટિમર્યાદામોક્ષ કહ્યો હવે પુષ્ટિપુષ્ટિ મોક્ષ કહો.

વલ્લભદાસ—[૧૫] બન્ને પ્રકારના મોક્ષ સજાતીય છે—

દ્વિતીય પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ કહેવાને આભાસ–મૂળ શ્લોકને ઉદ્દેશીને આચાર્યચરણુ કહે છે કે–આ ઉત્તરાર્ધમાં બીજો પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ કહેવામાં આવે છે. પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ અને મર્યાદામોક્ષ ઉભય સજાતીય–એક જ જાતના છે. અર્થાત્ બન્ને ભક્તિમાર્ગીય છે. બન્ને પ્રકારના મોક્ષ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ મળે છે. તેથી સજાતીય છે. મર્યાદામોક્ષ જ્યારે અનુગ્રહમિશ્ર મર્યાદાથી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ મર્યાદાથી ન મળી શકે પણુ કેવળ અનુગ્રહથી જ મળી શકે. તેથી સજાતીય છે.

હવે, સ્વરૂપ સંબંધી લીલારૂપ માયાની ઉત્તમતા સાંભળો.

હે નાથ સંસારચક્રમાં મને ભગવદિચ્છાથી કુટુંબાસક્તિ ન થાઓ, પણુ આપની લીલારૂપ માયા વડે મારી કુટુંબમાં આસક્તિ થાઓ. કારણુ કે આપની લીલારૂપ માયાવડે જે કુટુંબમાં આસક્તિ થાય છે તે જ ખરેખર મોક્ષરૂપ–ફલ છે.

પૂર્વાર્ધમાં કહેલા મર્યાદામોક્ષ કરતાં પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષની વિલક્ષણુતા છે. આ વિલક્ષણુતા तव मायया ન કહેતાં त्वन्मायया એવું શ્લોકમાં સમાસ કરી કહેલું હોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

કૃષ્ણુદાસ–સમાસમાંથી શી રીતે સ્વારસ્ય નિકલ્યું ?

વલ્લભદાસ–સાંભળો. "त्वन्मायया" એવો સમાસ પ્રભુ અને માયાનો સ્વરૂપ સંબંધ દર્શાવે છે. જે સ્વરૂપસંબંધિની માયા તે લીલારૂપ કહેવાય અને તે સ્વરૂપ સંબંધ કરાવવા જ મોહ કરે, અને તેથી જ મોક્ષ થાય, અર્થાત્ તે તારનારી છે. અને બીજી મોહિકા માયા છે, કે જે પ્રભુના સ્વરૂપ સંબંધિની નથી તેને તો આપણે તરવાની છે. તેના મોહથી તો પાત જ થાય, આ બે માયાભેદ ભુલાવવા ન જોઇએ.

કૃષ્ણુદાસ–બે પ્રકારની માયામાં લીલારૂપમાયાને આપે મોક્ષ આપનારી કહી તેમાં દૃષ્ટાન્ત ?

વલ્લભદાસ–ભગવાનને જ્યારે લીલા કરવાની ઇચ્છા થઇ ત્યારે લીલારૂપ માયાને આજ્ઞા કરી–"**હે ભદ્ર તું વ્રજમાં જા**" આ માયા પ્રભુલીલાર્થે વ્રજમાં પધારી તેથી તે લીલારૂપ માયાનું વર્ણુન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે–"वैष्णवीं व्यतनोन्मायाम्" "વૈષ્ણુવી માયાને ફેલાવી" જ્યાં ભગવાન્ પ્રકટ થઇને લીલા કરવાની ઇચ્છા કરે ત્યાં લીલારૂપ માયાનો ઉપયોગ કરે છે. તેના વગર લીલા થઇ શકે નહિ, આ દૃષ્ટાન્ત.

કૃષ્ણુદાસ–શું સ્વારસ્ય આવ્યું ?

વલ્લભદાસ–પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષમાં પ્રકટલીલાયુક્ત પ્રભુના સ્વરૂપના રમણુનો અનુભવ થાય છે, અર્થાત્ પ્રકટલીલાયુક્ત પ્રભુના સ્વરૂપસહ રમણુ એ પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ છે. આ મોક્ષમાં ગૃહ બંધનરૂપ નથી પણુ મોક્ષરૂપ છે પ્રભુનું લીલારૂપ છે. આવા ઘરની અંદર આસક્તિની આવશ્યક્તા છે. આવા લીલારૂપ ગૃહમાં આસક્તિ તે ઉત્તમ સ્વરૂપસંબંધી માયાથી જ સંભવે, માટે વૃત્ર "त्वन्मायया" શબ્દથી સ્વરૂપસંબંધીમાયાથી ગૃહમાં આસક્તિરૂપ પુષ્ટિ–પુષ્ટિમોક્ષ માટે પ્રાર્થના કરે છે.

કૃષ્ણદાસ–પૂર્વોક્તમોક્ષમાં ત્યારે કેવી માયા હતી?

વલ્લભદાસ–મર્યાદામોક્ષમાં માયા ભગવદીય ખરી પણ સ્વરૂપસંબંધિની નહિ, મર્યાદામોક્ષમાં સાક્ષાત્ લીલા નથી, પારોક્ષ્યથી લીલાનુભવ થાય, તેથી પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષની માફક આમાં–મર્યાદામોક્ષમાં–ગૃહાસક્તિની પણ જરૂર નથી, માટેજ ગીતાજીમાં "मम माया दुरत्यया" ત્યાં "मन्माया" શબ્દ ન મુકયો, કારણ કે તે લીલારૂપ માયા નથી પણ મોહિકા માયા છે. તેથી તે દુ:ખથી તરી શકાય એવી છે અને તેને "मायामेतां तरन्ति ते" ઇત્યાદિ વાકયથી શરણાદિકથી તરવાનો ઉપદેશ આપે છે. અર્થાત્ **મોહિકા માયાથી મોહ અને તે માયાને તરવાની આવશ્યકતા છે. લીલારૂપ માયાથી લીલાનુભવ અને તે માયા તારનારી છે**—આજ હેતુથી શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ભિન્નતાથી–પ્રભુ વિના–માયા મોહ નથી કરતી પરંતુ પ્રભુજ તેનાથી– લીલારૂપ માયાથી–મોહ કરે છે. ગૃહાસક્તિ કરાવે છે.

લીલારૂપ માયામોહ અને બંધનરૂપમાયાના મોહમાં તફાવત.

કૃષ્ણદાસ–[૧૬] લીલારૂપ માયાના મોહમાં અને બંધનરૂપ માયાના મોહમાં કંઇ તફાવત ખરો?

વલ્લભદાસ–હા. હમે ઉપર વારંવાર તફાવત દર્શાવેલો છે. તથાપિ અત્ર સ્ફુટ કરીએ છીએ.

પૂર્વ બંધનરૂપ મોહ કરતાં પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષાર્થ મોહ વિશેષ આદરણીય છે, આ મોહ મોક્ષનો અંગભૂત છે કારણ કે "त्वन्मायया" પદ સમાસથી એ મોહ પ્રભુના સંબંધને કરાવનારો છે, એવું આપણે પૂર્વે નિશ્ચય કરી ગયા.

કૃષ્ણદાસ–આ મોક્ષમાં પણ માયામોહ અને મર્યાદામોક્ષમાં પણ માયામોહ, તો પછી મોક્ષમાં વિશેષતા શી છે તે સમજાવશો?

વલ્લભદાસ–હા. સાંભળો મર્યાદામોક્ષ કરતાં આ મોક્ષમાં પ્રભુના સ્વરૂપસંબંધિ સર્વ લાભ મળે છે. એ માયા પણ સાક્ષાત્ પ્રભુ સંબંધિની હોવાથી સ્વરૂપ સંબંધ કરાવનારી છે હજુ પણ આ મોક્ષમાં પ્રકારાન્તર–બીજી રીતથી–વિશેષતા દર્શાવવા ઇચ્છા છે?

કૃષ્ણદાસ–હા, દર્શાવો.

વલ્લભદાસ–આ પ્રાર્થના વખતે પ્રભુનું **આભિમુખ્ય છે, અર્થાત્** આ પ્રાર્થના વખતે પણ જ્યાં પ્રભુ વૃત્રાસુરની પ્રકટ–સન્મુખ–બિરાજે છે ત્યાં પ્રભુના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય એમાં તો કેવું જ શું? માટે જ વૃત્રાસુર "त्वत्" પદથી વ્યવહાર કરે છે. "त्वत्" પદનો વ્યવહાર પ્રભુ સન્મુખ બિરાજતા હોય તોજ સંભવે, અન્યથા નહિ.

લીલારૂપ માયાથી જ વૃત્રાસુર સખ્ય માગે છે.

કૃષ્ણદાસ–તમો "त्वन्मायया" ઉપર આટલો બધો ભાર શા માટે મુકો છો, તેમાં શો

વિશેષ છે? મોક્ષ મેળવવા માટે, તો મોક્ષ તો કોઈ પણ રીતે મળી શકે છે. પુત્રાદિકમાં ભગવદીય બુદ્ધિથી આસક્તિ થાય અને તે આસક્તિથી સખ્ય થાય, તે સખ્ય, મોક્ષરૂપ છે.

વલ્લભદાસ–હું જે પુત્રાદિકમાં આસક્તિ માગી રહ્યો છું તે (त्वन्मायया) ભગવાનની માયાથી મારી આસક્તિ માગી રહ્યો છું, માટે જ તેના ઉપર ભાર મુકું છું. તમારા કહેવા મુજબ લીલારૂપ માયા વિના હર કોઈ રીતે પુત્રાદિકમાં મારે આસક્તિ જોઈતી નથી, કારણ કે તમે કહો છો તે સખ્ય તો સંસારચક્રમાં ભમતા એવા મને ભલે થાઓ, (એવું પૂર્વાર્ધમાં મર્યાદામોક્ષ વખતે કહેવાયું છે.) પણ તેમાં મારી અનન્યતા તૂટી જશે. અને તેવું સખ્ય મર્યાદામોક્ષરૂપ હોવાથી મને અપેક્ષિત નથી, તેથી મારે લીલારૂપ **માયાથી** જ પુત્રાદિકમાં જે આસક્તિરૂપી મોક્ષ છે તે જ જોઈએ છે.

કૃષ્ણદાસ–જરી દૃષ્ટાન્તથી સમજાવશો?

વલ્લભદાસ—હા સાંભળો. અત્ર હું હિરણ્યકશિપુનું દૃષ્ટાન્ત આપું છું. જેમ ભગવાનને પોતાને અવતાર ધારણ કરવાની ઇચ્છા થઈ તેથી હિરણ્યકશિપુ વિગેરેની દૈવગતિથી પ્રહ્લાદ વિગેરેમાં પુત્રરૂપે આસક્તિ થઈ. પુત્રવાત્સલ્યરૂપ સખ્ય પણ તેના ઉપર થયું, અને તેથી હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદને ભણાવ્યો. (આ સખ્યથી કંઈ પણ ઉત્તમ ફલ ન થયું) તેથી કહું છું કે મારે હિરણ્યકશિપુ જેવી કુટુંબમાં આસક્તિ ન થાય પણ ભગવાનની લીલારૂપ માયાથી મારી આસક્તિ થાઓ.

હિરણ્યકશિપુ પણ પૂર્વ જન્મમાં ભક્ત જ હતો ભગવત્પાર્ષદ હતો, શાપથી જ આસુર બન્યો હતો. હું પણ પૂર્વજન્મમાં ભક્ત હતો અને અત્યારે આસુર છું તેથી મારી પ્રાર્થના હિરણ્યકશિપુ જેવી ભગવાન્ વખતે માની લે, એવી બીકથી હું એવા સખ્યની ચોખી ના પાડું છું.

કૃષ્ણદાસ–તમે તેવા સખ્યની ના પાડો છો, પણ ભગવદ્ભક્તમાં આસક્તિ, એ તેમાં તેનું સખ્ય રહેલું છે તેમાં શો દોષ છે?

વલ્લભદાસ–તે ભગવદ્ભક્તમાં આસક્તિરૂપી સખ્ય પણ ભગવાનની લીલારૂપ માયાથી જ મને થાઓ. ભગવાનની માયા વિના કેવલ ભગવદીય પુત્ર વિગેરેમાં આસક્તિ કરવાથી અનન્યતાનો ભંગ થાય છે. કારણ કે ભગવાનની લીલારૂપ માયાના વિના જો આસક્તિ કરવામાં આવે તો ભગવત્સંબંધની સ્ફૂર્તિ ન જ થાય. અનન્ય ભક્તો કદાપિ પણ ભગવાનના સંબંધ વિનાની વસ્તુનું સ્મરણ પણ કરતા નથી. આવી રીતે હિરણ્યકશિપુમાં અનુભવ્યું.

આવી રીતે ભગવત્સંબંધ વિના જો પુત્રાદિકમાં આસક્તિ કરવામાં આવે તો સર્વથા અનન્યતાનો ભંગ થાય. માટે ભગવાનની લીલારૂપ માયાથી જ મારી પુત્રાદિકમાં આસક્તિ થાઓ અને સખ્ય થાઓ. લીલારૂપ માયા વિના નહિ.

આવા ઉત્તમ ફલ માટે અધિકારવિચાર.

કૃષ્ણદાસ—આવી ઉત્તમ ભાવના તો ગોપીજનો જેવામાં સંભવે. આ વૃત્રાસુર શી રીતે આવું કહી શકે છે?

વલ્લભદાસ—વૃત્રાસુરમાં પણ તે વ્રજભક્તોનો ભાવ હૃદયમાં પ્રકટેલો **હોવાથી** વૃત્રાસુર પણ અત્યારે કૃતાર્થ પૂર્ણ—**મનોરથ**—પૂર્ણસર્વપુરુષાર્થ—થઈ ગયો છે.

રસાનુભવ તો વ્રજભક્તોના જેવા ભાવવાળાને જ થાય છે. જેને આવો ભાવ ન હોય તેમને આવું ઉત્તમ ફલ પણ ન જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. વ્રજજનોના જેવા ભાવ વિનાને જો આવી (ગૃહાસક્તિરૂપી મોક્ષની) કામના—ઇચ્છા—કરે તો તે નાલાયક થઈ **તેનો** પાત થાય છે. જો વ્રજજનોના જેવો ભાવ સ્કુરે ભગવદીયત્વ સિદ્ધ થાય તો કૃતાર્થ થઈ **જાય.** વૃત્રમાં તેવો ભાવ છે માટે તે પ્રભુને **નાથ** શબ્દથી સંબોધે છે. જો આવો ભાવ ન હોય તો **નાથ** શબ્દ ન યોજે. કેટલાક ભગવદીયો હમે જોયા છે કે—ભગવાનને **નાથ** શબ્દ વાપરી બોલાવતા નથી, તેમનો નાથ શબ્દ વાપરવાનો અધિકાર નથી, અધિકાર વિના જો વાપરે તો બિચારો દોષિત થાય. વૃત્રે **નાથ** શબ્દનો વ્યવહાર કર્યો, તેથી વૃત્રનો ઉચ્ચાધિકાર સાબિત થાય છે.

વૃત્રાસુરે ફલ મેળવવા પ્રાર્થના કરી નથી.

કૃષ્ણદાસ—વૃત્રે પ્રાર્થના કરી કે મને સખ્ય થાઓ, આ પ્રાર્થના કંઇ પણ **અભિલાષા** વિના ન સંભવે.

વલ્લભદાસ—**નાથ** પદનો પ્રયોગ કર્યા પછી પણ જે સખ્યની પ્રાર્થના કરી છે તે, ભક્તિસિદ્ધાન્તનું ભાન કરાવનારી છે. આ બીજા મોક્ષમાં ભગવદીય થવું, એજ પરમ-પુરુષાર્થ રૂપ છે. "भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः" (ભા૦ સ્કં૦-૫.) "ભગવદીયપણાથી જ જેના સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ થઇ ચુકયા છે" એ ઉત્તમ ભગવદીયનું લક્ષણ છે. આવી રીતે થવું તે તેના સખ્યથી જ સંભવે. એવું જણાવવાને આ પ્રાર્થના કરી છે.

મોક્ષ મેળવવામાં પણ માયા સહાયક છે.

કૃષ્ણદાસ—અરે? આ તો મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે કે મોક્ષમાં પણ માયા અને તેના કાર્યના સંબંધવાળાં સાહિત્યનો ઉપયોગ થાય? એ શું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું **નથી?**

વલ્લભદાસ—પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષની એ જ વિલક્ષણતા છે એ જ તેની અદ્ભુતતા છે કે જેમાં માયા અને માયાનાં સાહિત્યો સર્વથા અનુકૂલ રહે છે.

કૃષ્ણદાસ—કેવી રીતે?

વલ્લભદાસ—સાંભળો. અત્ર આ આશય છે. મર્યાદામાર્ગીયમોક્ષમાં તો કેવળ મોક્ષ-નો જ અનુભવ થાય છે ધર્મ, અર્થ, કામ, આ પુરુષાર્થત્રયનો નહિ બલ્કે એ પુરુષાર્થત્રય વિરુદ્ધ ભાસે છે. પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષમાં તો માયાનાં સાહિત્યો સર્વ રીતે અનુકૂલ છે. એવું સૂચવવાને વૃત્ર આત્મા, પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહમાં આસક્તિ માગે છે. કારણ કે માયા ક્રમથી એટલે દેહાધ્યાસાદિ ચાર અધ્યાસથી ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરે છે. તેમાં પણ **દેહાધ્યાસથી** ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ, આવા ચારે પુરુષાર્થોને સાધે છે એવી રીતે **ઇન્દ્રિયાધ્યાસથી**, એવી જ રીતે પ્રાણાધ્યાસથી, એવી જ રીતે અંતઃકરણાધ્યાસથી, તેમાં પ્રથમ **દેહાધ્યાસનું**

વર્ણન કરે છે. આ અધ્યાસોમાં દેહાધ્યાસથી **ધર્મસિદ્ધિ** થાય છે. જો દેહાધ્યાસ ના હોય તો ધર્મ પાળવામાં અધિકાર ન રહે. કારણ કે ધર્મ માત્ર દેહને ઉદ્દેશી કહેવામાં આવે છે. **અર્થસિદ્ધિ** પણ દેહાધ્યાસથી જ થાય છે. પુત્રરૂપી ઉત્તમોત્તમ અર્થ પણ દેહાધ્યાસ હોય તોજ ઉત્પન્ન થાય. **કામસિદ્ધિ** પણ દેહાધ્યાસથી જ થાય છે. કામસિદ્ધિમાં સ્ત્રીની અપેક્ષા, તે પણ દેહાધ્યાસ વિના કેમ થાય! અને વૃત્રાસુર લીલારૂપ માયાથી ગૃહાસક્તિરૂપી **મોક્ષ** માગે છે તે પણ દેહાધ્યાસ વિના કેમ સંભવે? માટે દેહાધ્યાસથી જ ચારે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થશે.

ભગવાનની લીલારૂપ માયાથી ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી સર્વ પદાર્થો છે એવી ભગવદ્ બુદ્ધિથી તે પદાર્થોમાં આસક્તિ થાય છે અને તે આસક્તિથી ભગવાનમાં તે જીવોનો નિરોધ થાય છે. અને આ ભગવલ્લીલારૂપ ગૃહમાં આ ભક્ત ભગવલ્લીલાનો આન્તર અનુભવ કરે છે. (આ જ ભક્તની સર્વોત્કૃષ્ટ દશા છે) માટે મોક્ષમાં લય થઈ બ્રહ્મભાવ થાય એની અપેક્ષાએ આવા ભક્તોનાં ગૃહ ભગવલ્લીલાનુભવથી ઉત્કૃષ્ટ હોય, એમાં કહેવું જ શું?

કૃષ્ણદાસ—બ્રહ્મભાવ કરતાં ભગવદ્ભક્તોનાં ગૃહરૂપની અધિકતા સમજાવશો?

વલ્લભદાસ—બ્રહ્મભાવમાં તો મોક્ષ વિના અન્ય પુરુષાર્થનો અનુભવ નથી પરંતુ ભક્તના ગૃહમાં ચારે પ્રકારના પુરુષાર્થનો અનુભવ છે. બ્રહ્મભાવમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનો લય થઈ જાય છે ત્યારે ભક્તના ગૃહમાં તો સર્વ ઇન્દ્રિયો ભગવાનની અલૌકિક સુંદર લીલાનો અનુભવ કર્યા કરે છે. માટે બ્રહ્મભાવ કરતાં ભક્તનાં ગૃહો સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ છે. તેથી અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત થઇને નિજ અન્તરંગ ભક્તોની સાથે પ્રકટ થયેલા પ્રભુની અખિલ પુરુષાર્થરૂપ લીલાનો આન્તર રમણાત્મક અનુભવ કરવો તેનું નામ છે પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષ. અને તેનેજ વૃત્ર માગી રહ્યો છે.

કૃષ્ણદાસ—તમે બ્રહ્મભાવ કરતાં પણ તેની ઉત્તમતા દર્શાવી પણ મને ગૃહાસક્તિને મોક્ષરૂપ કહેવામાં જરા શંકા રહે છે કે ચિત્તની આસક્તિ એ સંસારરૂપ કેમ ન કહેવી? અને જે સંસારરૂપ કહેવાય તેને મોક્ષત્વ શી રીતે?

વલ્લભદાસ—ચિત્ત, બુદ્ધિ, મન, અને અહંકાર આ ચાર પ્રકારનું અન્તઃકરણ છે. તેમાં ચિત્ત એ વાસુદેવાત્મક છે અને જે વાસુદેવ છે તે મોક્ષદાતા છે. માટેજ વૃત્રાસુર ઉપરના ચાર પૈકી ચિત્ત વાપરી કહે છે કે "હું લીલારૂપ માયાથી આત્મા વિગેરેમાં **આસક્તચિત્તવાળો** થાઊં." માટે મોક્ષરૂપત્વ છે (જે ચિત્ત સંસારમાં આસક્ત હોય તેને સંસારજ ફલ.) પણ અહીં તો ભગવદ્લીલારૂપમાયાથી ભગવલ્લીલારૂપ ગૃહમાં ભગવદીયત્વે કરીને પુત્રાદિકમાં વાસુદેવાત્મક ચિત્તની આસક્તિ તે સાક્ષાત્મોક્ષરૂપ છે. તેમાં સંસારાસક્તિ ક્યાં રહી? તેમજ આ મોક્ષપ્રકરણ ચાલે છે તેથી કરીને આની અંદર સંસારાસક્તિ સંભવે નહિ.

કૃષ્ણદાસ—વૃત્રે ભગવન્માયાથી ઉત્પન્ન થએલી આસક્તિ માત્ર માગી તો ઠીક, પરંતુ

તેની સાથે "ભગવન્માયા વિનાની કેવલ આસક્તિ ન થાઓ" એવું નિષેધવચન શા માટે માગ્યું? એકજ માગતાં બીજાનો નિષેધ આપોઆપ થઈ જાય છે.

વલ્લભદાસ–જો કે "ભગવાનની લીલારૂપ જ માયાથી મને પુત્રાદિકમાં આસક્તિ થાઓ" એવું કહેવાથી જ ભગવાનની લીલારૂપ માયા વિનાની આસક્તિ સમજાઈ જતી હતી તો પણ વૃત્રને એમ લાગ્યું કે **"જેની સ્પષ્ટના ન કહી હોય તે કબુલ કર્યું કહેવાય"** એ ન્યાયથી વૃત્ર न भूयात् કહી નિષેધ કરે છે.

કૃષ્ણદાસ–न भूयात् કહી નિષેધ ના કર્યા હત તો શું નુકસાન થાત?

વલ્લભદાસ–ભગવાનની માયામાં મોહકત્વ અને લીલારૂપત્વ ઉભય રહેલાં છે. તેથી પુત્રાદિકમાં ઉભય પ્રકારની આસક્તિ થઇ જાય, તો ભગવાન્ તે ભક્ત સાથે–ક્રીડા ન કરે. ભગવાન્ કેવલ લીલારૂપ માયા વિના કદાપિ ક્રીડા ન જ કરે. આવી રીતે લીલારૂપ માયા વિનાની લૌકિક આસક્તિથી ક્રીડામાં પ્રતિબન્ધકત્વ–અડચણ–આવે તેથી વૃત્ર સ્પષ્ટ **ના** કહે છે.

લૌકિક આસક્તિથી શ્રીયશોદાજીને પણ બહિર્મુખત્વ થયું.

એક વખતે શ્રીયશોદાજી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને સ્નાનાદિક કરાવી, બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્ત્યયન કરાવી. બ્રાહ્મણોને અન્ન વસ્ત્ર વિગેરે આપી, હવે આ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને નિન્દ્રા આવી જાણી પોઢાડ્યા. પુનઃ અનેક [1]લૌકિક કાર્યમાં તે રોકાયાં. ઘેર આવેલાને સામા લેવા જવામાં, યશોદાજી રોકાયાં, લૌકિકમાં આસક્તિ થાય એટલે ભગવત્સંબંધ ગૌણ થઇ જાય, ત્યારે ભગવદ્દર્શનો પણ ત્યાગ કરી લૌકિક આગતા સ્વાગતા કરતાં માલા કુંકુમાદિકથી તામસ જેમાં અધિક છે એવા વ્રજૌકસો–વ્રજવાસીઓનું સંમાન કર્યું આ સંમાનમાં ભગવત્કાર્ય ગૌણ થયું અને લૌકિક કાર્ય મુખ્ય થયું. સ્તનાર્થી ભગવાનનું રૂદન પણ ન જાણ્યું. તેથી શ્રીઆચાર્યચરણ 'શ્રી યશોદાજીને તેટલા પુરતી બહિર્મુખતા થઇ' એમ આજ્ઞા કરે છે. બહિર્મુખતાનાં ફલ તો તુરત જ મળ્યાં. લીલારસના અનુભવનો આનંદ લુંટી રહ્યાં હતાં તેના પ્રતિબન્ધકરૂપ શકટ ભંગ કર્યો.

લૌકિક આસકિતથી બહિર્મુખતા થવામાં પ્રમાણ.

આવી રીતે લૌકિક કેવલાસક્તિ મોક્ષમાં વિરુદ્ધ હોવાથી ભગવાનની લીલોપયોગિની માયા વિના કેવલ આસક્તિનો નિષેધ કર્યો. નામાવલીમાં "शकटभेदबालचरित्राय नमः" એવું બાલચરિત્રનું ૩૦ મું નામ છે. તેની વિવૃતિ કરતાં શ્રીગોકુલોત્સવજી કહે છે. સાક્ષાત્ ભગવાનને ત્યજીને અન્ય આસક્તિ જરૂર અનુચિત છે, માટે જ આપે શકટ ભંગ કર્યો. [2]ભગવાન્ ભકતોનું વેદમાં સ્વાસ્થ્ય ન થવા દે તો લોકમાં સ્વાસ્થ્ય શી રીતે થવા દે. શકટ ભંગ

---

१ औत्थानिके कर्मणि शोभार्थं यद् औत्सुक्यम् उत्सुकता लौकिकाभिनिवेशः, तत्रैव मनो यस्या इति भगवत्संबन्धस्य गौणत्वात्प्रवाहस्य बलिष्ठत्वात् भगवद्दर्शमपि परित्यज्य लौकिकसंभावनार्थमभिमानवती च जाता इत्याह–मनस्विनीति । एवं बाह्याभ्यन्तरभेदेन तस्या बहिर्मुखत्वं जातं स्वकार्यमपि कृतवतीत्याह**—समागतान् पूजयतीति** । ये लौकिकव्यवहारेण सम्यग् आगताः तान् पूजयती मालाकुङ्कुमोपहारैः, बालाः, पुरुषाः, स्त्रियश्च सर्वे पूजिता इति पुंल्लिङ्गनिर्देशः। ते चेत् सन्तो भवेयुः सर्वथा भगवदीयाः तथापि न रोषः स्यात् इति तद्व्यावृत्यर्थमाह–व्रजौकस इति। व्रजे एव तामसे ओकः स्थानं येषां इति। तामसभूयिष्ठा एव स्थिताः न तां पदवीं आरोढुमर्हन्ति ॥ **"इति श्रीसुबोधिन्याम्"** १०–७–५

२ लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति.

પછી લૌકિકાસક્તિ તરત દૂર થતાં શ્રીયશોદાજીની તુરત શ્રીમાં આસક્તિ થઈ. માટે સારાંશમાં કહેવાનું કે **મોક્ષ એટલે સંપૂર્ણ ભગવદ્દીયત્વ.** આવી રીતે સર્વપ્રસંગમાં સર્વ વસ્તુમાં ભગવદ્દબુદ્ધિ થવી જોઈએ. આવી ભગવદ્દબુદ્ધિમાં કેવલાસક્તિ–ભગવદ્દબુદ્ધિ શિવાયની આસક્તિ બાધક થાય માટે કેવલાસક્તિનો વૃત્રાસુરે નિષેધ કર્યો.

કૃષ્ણદાસ–જરા પણ અન્યાશ્રય એ સર્વથા બાધક થાય જ. પણ પ્રભુ કૃપાળુ છે તેથી દૂર કરે છે.

વલ્લભદાસ–હવે હું તમને આ સર્વ સંદર્ભ ઉપરથી પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષનો અર્થ કહું છું.

આ સર્વ સંદર્ભ ઉપરથી પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષનો અર્થ એ થયો કે—સંસારમાં રહેતાં છતાં પણ કર્મ સંબન્ધ વિના કેવલ પ્રભુના સંબંધથી જ આપની સ્વરૂપ સંબન્ધિની માયાવડે ગૃહ-માં જ લોકવેદાતીત શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુસ્વરૂપ સાથે સર્વ લીલાનો અનુભવ કરવામાં ભક્તને સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્ત થવું તેને જ પુષ્ટિપુષ્ટિ મોક્ષ કહેવાય. આનું ઉદાહરણ તો શ્રી ગોપી-જનો છે. આ જ મોક્ષ સર્વ ફલમાં ઉત્કૃષ્ટ છે એવું જણાવવાને સર્વના અન્તમાં પદ્યમાં જે વર્ણવાનું હતું તે વર્ણવ્યા બાદ આશીર્વાદાત્મક ક્રિયાપદ " भूयात् " " થાઓ " મુકયું છે.

ઉપસંહાર–આ પ્રમાણે શ્રીઆચાર્યચરણની કૃપાથી આ "મમોત્તમ" પદ્યના વ્યા-ખ્યાનનો અર્થ મેં (શ્રી હરિરાયજીએ) હર્ષથી દર્શાવ્યો છે. ॥૧॥

મારા વિચારી વદેલા વિવેચનને વિચારીને ભક્તો નિરંતર શ્રીમદાચાર્યચરણમાં આસ-ક્તિવાળા થાઓ. ॥૨॥

પુષ્ટિપુષ્ટિમોક્ષરૂપી ઉત્તમ ફલ પણ તમને શ્રી આચાર્યચરણની કૃપાથી થશે. માટે તમો સંસારાસક્તિ છોડી શ્રી આચાર્યચરણોક્ત ભક્તિમાર્ગથી ભજો. ॥૩॥

તે જ મારા પ્રભુ શ્રી આચાર્યચરણ ભક્તનો પક્ષ લેનારા છે. તે પોતાના ભક્તોનું ઐહિક અને પારલૌકિક ઉભય સિદ્ધ કરશે.

આ પ્રકારે શ્રીપ્રભુચરણકમલપરાગાનુરાગીશ્રીહરિરાયચરણવિરચિત " મમોત્તમ " પદ્ય વિવરણની ટિપ્પણીનો અનુવાદ સંપૂર્ણ થયો.

नीचेने ठे० पुष्टिमार्गीय सर्व प्रकारनां पुस्तको मळशे.

श्रीजीवनेशाचार्यपुष्टिसिद्धान्तपुस्तकभंडार.

लालबावानु मंदिर भुलेश्वर—मुंबई.

मोहमय्यां

'मणिलाल इच्छाराम देसाई' इत्यनेन स्वीये

'गुजराती' मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता ।

कोट सासुनबिल्डिंग नं० ८